

63.3(43кр)/

У(С2)
С88

Людмила Студьонова

**ЧЕРНІГІВСЬКІ КНЯЗІ,
ПОЯКОВНИКИ,
ГУБЕРНАТОРИ**

«Радио и связь»

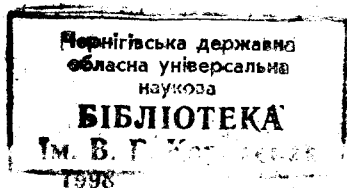
63.3(49к)/
9(с2)
С88

Редакція журналу «Сіверянський літопис»

Людмила СТУДЬОНОВА

ЧЕРНІГІВСЬКІ КНЯЗІ, ПОЛКОВНИКИ, ГУБЕРНАТОРИ

971003

ББК 63.3 4УКР) 1

С 88

Видання журналу «Сіверянський літопис»

Редактор О. В. Ткаченко

Рецензент С. О. Павленко

Студьонова Л. В.

С 88 Чернігівські князі, полковники, губернатори. / Ред. О. В. Ткаченко. — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1998. — 148 с.

ISBN 966—502—045—5

Це дослідження — перша спроба розповісти про тих, хто владарював на Чернігівщині упродовж IX—XX ст. У книзі подаються біографічні нариси про понад 100 осіб — князів, полковників, воевод, намісників, губернаторів, перших секретарів обкому, голів облдержадміністрації.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, музейних працівників, студентів вузів, широке коло читачів.

С 0503020900—12
237—98

ББК 63.3 (4УКР)1

ISBN 966—502—045—5

© Л. В. Студьонова. 1998

ВІД АВТОРА

Ця книжка — скромна спроба зробити перший крок до вивчення діяльності керівників Чернігівщини упродовж Х—ХХ ст. з тим, щоб показати, як змінювалось обличчя чернігівської землі, чим вона багата, чим вона слабка і чим знаменита.

Автор не претендує на наукові відкриття. У популярній формі у книзі розповідається про життєпис Чернігівських князів, полковників і воевод, намісників і губернаторів, перших секретарів обкому Компартії України і голів Чернігівської облдержадміністрації. Пріоритет надавався їхнім діянням, тим цінностям, котрі залишились після названих осіб на терені Чернігівщини.

Автор висловлює щиру подяку за надану допомогу під час роботи над книгою заступникові директора Державного архіву Чернігівської області Л. Ф. Сурабко, науковому співробітникові цієї архівної установи Л. П. Коноваленко, зав. відділом Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського С. О. Понтовниковій.

Видання розраховане на кожного, хто не байдужий до чернігівської минувшини.

ЧЕРНІГІВСЬКІ КНЯЗИ

На початку X ст. у головних містах Чернігово-Сіверщини сиділи прибічники київського князя Олега. Він залишився у пам'яті народній як «віщий» Олег, як чудодій, здатний творити надлюдське.

По Олегу київський княжий стіл обійняв Ігор, пізніше по-звірячому забитий древлянами з міста Іскоростеня. Княгиня Ольга, його кохана дружина, залишилась з маленьким сином Святославом. Вона очолила Київське князівство, приборкала древлян, прийняла християнство.

Син княгині Ольги Святослав залишив по собі пам'ять тим, що здобув Херсонес і Болгарію, побив печенігів і греків. У Святослава були сини Володимир та Ярополк. Між ними виникла ворожнеча, відома в історії як протистояння між князями по-лоцькими і київськими.

Від князя Володимира народилися Святополк та Ярослав. Перший син сидів у Турові (земля дреговичів), другий — у Новгороді. Від іншої жінки князь мав ще синів Бориса та Гліба. Святополк вбив брата Бориса, котрого Володимир тримав при собі, боячись, що батько посадить на київський стіл саме його. Перешкодою до влади Святополк вважав і Гліба, тому за його наказом закатували і другого брата.

Ці події змусили Ярослава піднятися проти Святополка. Два брати зустрілися у битві під Переяславом. Ярослав розбив дружину Святополка. Рятуючи своє життя, той утік. Його проголосили братовбивцею. Бориса і Гліба визнали святими мучениками. Ярослав же обійняв княжий київський стіл. Всім цим глибоко обурився інший син князя Володимира — Мстислав Тмутараканський. Щоб покарати Ярослава, котрий, на думку Мстислава, руйнував злагоду у Київській Русі, встановлену батьком, князем Володимиром, князь Тмутараканський рушив із своїми полками проти київського столу. Неповдалі від Чернігова, біля села Великий Листвен (нині у Городнянському районі, — Л. С.), сталася битва, описана в літопису.

Ярослав вийшов з того протиборства переможеним. За пропозицією Мстислава, до нього перейшли Київ і землі на захід від Дніпра. Мстислав Тмутараканський став володарем задніпрянських земель із столицею в Чернігові. Всі батьківські землі опинилися в руках Ярослава, які він потім передав своїм нащадкам. Князь Ярослав став одним з найсильніших володарів тодішньої Європи. Йому дали ще одне ім'я — Мудрий. По собі Ярослав Мудрий залишив поширену християнську віру, споруджені церкви, візантійську освіту, культуру, упорядковані суд і право, збірку давніх законів «Руська Правда».

Невблаганна смерть, подих якої він вже відчував, змусила князя Ярослава ще за життя роздати власним дітям землі, котрі з великими зусиллями позбирав.

Старшому сину Ізяславу перейшов Київ. Улюбленцеві Всеволоду — нічого. Батько хотів, аби він став київським князем законним шляхом. Чернігів дістався князю Святославу Ярославичу.

Міжусобні війни, головними діючими особами яких були Ізяслав, Всеволод, Святослав Ярославичі, Олег Святославич (на прізвисько Гориславич), Володимир Всеволодович (Мономах), Святополк Ізяславич, знеслили населення. Край спустошився. Люди залишали свої житла, тікаючи далі, на північ, в безпечніші місця.

Аби покласти край міжусобицям, з ініціативи Мономаха і Святополка Ізяславича (київського князя) у 1097 році скликано князівський з'їзд у Любечі. Було укладено мирну угоду, котра незабаром обірвалася. Розпочалася нова війна, яка поставила українські центри на межу економічного, політичного і культурного занепаду. І хоча Любецький з'їзд князів 1097 року мав на меті об'єднання княжих земель, а Ярославичі — сини і внуки, котрі панували на Київському столі у другій половині XI ст. і впершій половині XII ст., намагалися протистояти розпаду Київської держави, все ж відокремлення земель сталося. Першою відійшла Галичина, що перебувала під владою Ростиславичів, внуків Володимира Ярославича. За Галицькою землею відокремилась Чернігівська, як велике і сильне князівство. Від Любецького з'їзду тут міцно засіли нащадки Олега Святославича — Ольговичі.

Чернігівське князівство було одним з найбільших давньоруських князівств до XIII ст. з територією, котра охоплювала Лівобережжя Дніпра вище від впадіння в нього Десни, а також

басейн Десни. Центр князівства знаходився у Чернігові. Дослідник О. Яригін у книзі «Былое Черниговской земли», яка побачила світ у 1898 році, писав: «Есть предание, что название свое город Чернигов получил от Северянского князя Черного, храбро сражавшегося против хазар; в городе, в ограде Духовного училища (нині тут — СПТУ-3 по вул. Пролетарській, 3. — Л. С.), доселе указывают громадный курган-могилу этого князя и его дочери. По другим преданиям название свое город получил или от «черных» дремучих лесов, окружавших его в древности, или обилия в его лесах серн (Сернигов) или, наконец, от жившей в нем княжны Черны (Чернигов); можно предположить, что первое предание ближе к действительности».

Як засвідчують історичні джерела, чернігівські князі були здібні, енергійні, честолюбні. Князю належала влада військова, адміністративна і судова. Мешкав він на княжому дворі, який знаходився на території Дитинця — старовинного городища, Валу. Аби відстояти Чернігів під час нападу ворогів, князі створювали укріплення та народне ополчення, до складу якого входили представники різних верств населення — від боярина до смерда. Княжа дружина була головним підрозділом народного ополчення і являла собою постійну свиту князя та охоронців. Окрім цього, князі мали найманців — половців, клобуків тощо. Такий загін був створений, зокрема, чернігівським князем Ярославом Всеволодовичем.

Народне віче, яке сходилося на Соборній площі в Чернігові, обирало або затверджувало князя. Об'єднання княжої влади із народним віче забезпечувало порядок управління. Князь турбувався про своїх підданих і прислухався до громадської думки. Населення підтримувало Святославичів у сутичках із князями Мономаховичами, бо не бажало бачити чужинців на Чернігівському столі.

У книзі «Очерк истории города Чернигова 907—1907», виданій 1908 року, читаємо: «В Чернигове за время истории вече мало себя проявляло, ибо не было конфликтов с династией Святославичей. Единственный раз Черниговское вече резко заявило о себе в 1138 г. Ольговичи почти всегда имели счёты с Киевскими Мономаховичами, ибо домогались Киева, ссылаясь на то, что предок их Святослав был Великим Киевским князем. Когда счастье в борьбе повернулось на сторону Ярополка (Мономаховича), то Черниговский князь Всеволод Ольгович хотел бежать из Чернигова к Половцам (с ними он был в союзе), но вече его не пустило: ты надеешься скрыться к Половцам, гово-

рят черниговцы, а волость свою губишь, к чему же тогда вори-тишься; оставь «высокоумие» и проси мира, ибо мы знаем милосердие Ярополка (киевского), он не любит кровопролития, но во имя Божие желает мира, так как оберегает Русскую землю. Пришлось Всеволоду отправить к Ярополку парламентаров «с мольбою» и помириться».

Історична пам'ять зберегла той факт, що Святославичі тривалий час княжили на Чернігівській землі, бо їх підтримувало місцеве населення. Старші — в Чернігові, молодші — у Новгороді-Сіверському. Це — Давидовичі й Ольговичі, а в наступні роки дві лінії Ольговичів — Всеволода і Святослава.

За часи цих князів Чернігів став центром просвіти і культури. В Єлецькому, Борисоглібському та чоловічому Іллінському монастирях ченці вели записи про сучасні їм події, сліди яких виявлені у різноманітних літописах: оповіді про перенесення мощей Бориса і Гліба, сказання Даніїла-паломника, пісні Віщого Бояна, в яких оспівувалися подвиги князів Мстислава, Святослава, Олега. Побутує думка, що подібні пісні склалися в княжих дружинах. До дружинної поезії відносять й «Слово о полку Ігоревім», де оспівані подвиги Ольговичів та оплаканий невдалий похід сіверських князів на половців 1185 р.

У Чернігові працювали талановиті золотих і срібних справ майстри. Під час археологічних розкопок різних років знайдені срібний кубок Володимира Давидовича, чернігівська гривня і прикраси тонкої роботи. Дещо з цих предметів потрапило до історичного музею ім. В. В. Тарновського.

А тим часом настав 1234 рік, коли князь Данило Галицький, котрий вів непримиренну боротьбу з чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем за Галич, узяв в облогу Чернігів, стягнув до нього спеціальні машини, в які закладалося величезне каміння для обстрілу міста.

Князь Михайло Всеволодович не витримав штурму і залишив Чернігів. Тоді Данило Галицький оволодів містом і передав його Мстиславу Глібовичу, двоюрідному братові Михайла.

Коли ж на Чернігів насунулись орди монголо-татарського хана Батия, Мстислав не чинив їм опору, був розбитий і загинув. Ординці захопили місто, закатували багатьох людей, зруйнували храми, де переховувались непокірні.

З часом Михайло Всеволодович, дізнавшись, що інші князі повертаються на свої згарища, виїхав в Орду, аби поновити

свої права на Чернігів. Проте його по-звірячому замордували, оскільки князь Михайло відмовився визнати зверхність Золотої Орди, зрадити християнській вірі. Разом з князем загинув його боярин Федір. Сталося це 1246 р. Церква віднесла обох мучеників до лику святих.

По смерті Михайла Всеволодовича чернігівський княжий стіл обіймали: Всеволод Ярополкович (1261), син св. Михайла Роман Старий Михайлович (1261—1286), Михайло Дмитрович, ймовірно, онук Мстислава Глібовича (1286—1291) та інші.

Чернігівський княжий стіл ледь жеврів на тлі посилення могутності Литовського князівства. Близько 1320 р. литовський князь Гедимін приєднав до своїх володінь Сіверські землі. У 1355 р. його син Ольгерд оволодів Брянськом і Смоленськом. А землі на Лівобережжі Дніпра розділив між своїми синами таким чином: Дмитру Ольгердовичу віддав Чернігів і Трубчевськ, Дмитру-Корибуту — Брянськ і Новгород-Сіверський, а племіннику Патрикію Наримутовичу — Стародуб.

За Чернігівською землею було збережено автономію з боярським укладом і князями. Проте князі Святославичі опинилися за межами Чернігова, бо не визнавали влади Великого князівства Литовського.

Литовський уряд надав містам право на самоврядування (Магдебурзьке право), що сприяло розвитку промисловості і торгівлі. У 1387 р. цим правом скористалось Вільно — столиця Литовсько-Російської держави. Поступово Магдебурзьке право розповсюдилось по різних містах. Лише Чернігів не встиг скористатися вигодами самоврядування. Серед князів і бояр розпочались коливання між Москвою і Литвою, адже Чернігів був прикордонною землею. Залежно від політичних комбінацій вони, ці коливання, нагадували міжусобиці дотатарського княжо-го періоду.

У 1408 р. майже вся Сіверщина перейшла на бік Москви, а московські князі кинулися на еміграцію до Литви. У 1450 р. внук Ольгерда, великий князь литовський Казимир Ягайлович, віддав назавжди Чернігів князю Івану Андрійовичу Можайському, котрий втік з Московської держави, бо конфліктував із великим князем. А вже син Івана Можайського, Семен, у 1500 р. знову перейшов до Москви із містами Чернігів, Стародуб, Гомель і Любеч. З цього часу і розпочинається війна між Москвою і Литвою, котра негативно впливає на розвиток Чернігова. До того ж, відновилися татарські напади. У 1482 і 1497 рр. Чер-

нігів було спалено. Місто перетворилося у пустку, без ознак колишнього князівського центру. Здавалося, йому не піднятися з руїн. Та перемога Москви у війні з Литвою означала для Чернігова перехід під нову владу: згідно з угодою 1503 р. місто було підпорядковано Москві.

Чернігівські князі відійшли у пам'ять, залишивши по собі суперечливі історичні портрети.

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

1024—1036

Перший християнський князь у Чернігові. Син Володимира Святославича. По його смерті Ярослав Володимирович отримав Київ, Чернігів, інші міста. За Мстиславом Володимировичем (Удалим) залишилась Тмутаракань. Ворожнеча, котра спалахнула між його братами Ярославом і Святополком, змусила Мстислава на чолі добре оснащеної кінноти вирушити проти київського столу. Ярослав був тоді у Суздальській землі. Але, дізнавшись про Мстиславів похід, повернув на Київ. Кияни, вірні Ярославу, були готові до бою. Однак Мстислав не став воювати, а прибув до Чернігова. Розгніваний Ярослав вирішив провчити брата Мстислава і на чолі війська рушив проти нього. Неподалік від Чернігова, біля села Великий Листвен (тепер — Городнянського району), сталася битва, в якій переміг Мстислав. Ярослав взяв собі Київ і всі західні від Дніпра землі, а Мстислав — східні із центром у Чернігові. Він княжив тут з 1024 до 1036 року. У 1036 р. Чернігів приєднали до великого князівства Київського. До 1054 р. у Чернігові князів не було.

Святополк утік у Богемську пустелю і там загинув.

Після розподілу земель між Ярославом і Мстиславом на чернігівських землях запанував спокій. Брати жили мирно і в злагоді. Разом воювали проти польського короля Мечислава і в 1031 р. відібрали у нього Червенські міста. На берегах сіверянських річок Мстислав Володимирович розселив польських полонених, спорудив нові міста і фортеці, воював з тими, хто напав на Чернігівське князівство.

У Чернігові князь Мстислав Володимирович залишив після себе Спасопреображенський собор. Вважається, що він споруджений між 1031 і 1035 рр. у пам'ять про возз'єднання Червенських міст. Поступово цей храм став кафедральним собором. На хорах тут була секретна кімната, де відбувались наради з питань духовного і князівського буття.

За дружину Мстислав Всеволодович мав княгиню Анастасію, котра народила йому сина Євстафія. Він помер 1033 р. А за три роки потому, у 1036 р., пішов з життя і князь Мстислав. Застудився на полюванні. Похований у Чернігівському Спасо-преображенському соборі.

По смерті бездітного Мстислава Володимировича княжий стіл у Чернігові перейшов до його брата Ярослава. Від Ярослава — до сина його Святослава.

СВЯТОСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ

1054—1073

Другий князь чернігівський. Син Ярослава Володимировича. Онук святого Володимира. Небіж Мстислава Володимировича. Згідно із заповітом батька отримав Чернігів 1054 р. Був князем Чернігівським до 1073 р. Святослав Ярославич завершив спорудження Спасопреображенського собору. З його ім'ям пов'язано заснування в Чернігові Єлецького монастиря. У книзі О. Яригіна «Былое Черниговской земли» є такі рядки: «В Елецком синодике записан Святослав Ярославич как создатель храма, а на древней Елецкой иконе, хранящейся в Харьковском Успенском соборе, имеется надпись о том, что икона эта явилась 3 февраля 1060 г. Можно думать, следовательно, что Святослав заложил храм в год явления иконы, т. е. в 1060 году».

Святослав Ярославич заклав у Чернігові й монастир Пресвятої Богородиці (Троїцько-Іллінський). Нестор у своєму літопису під 1669 р. писав так: «Бъ ту (в Чернигове) монастырь Святая Богородицы на Болдиных горах и до сего дне». У Єлецькому синодику записано: «Помани, Господи, в царствии своем небесном благочистивого князя Киевского и Черниговского Святослава Ярославича, создавшего монастырь Пресвятой Богородицы Елецкой».

Святослав Ярославич спорудив у Чернігові й інший невеликий за розмірами храм на честь святого пророка Ілії, який існує й дотепер. З ним пов'язана доля Антонія Печерського, засновника Іллінських печер.

Після перемоги над братом Ізяславом Ярославичем, якого вигнав з Києва, Святослав Ярославич став Київським князем.)

Помер у 1076 р. Похований у чернігівському Спаському соборі.

Від княгині Килипії великий князь Святослав Ярославич мав трьох синів — Гліба, Олега і Давида. Гліба Святославича

князя Тмутараканського і Новгородського — вбито 1078 р. Похований також у Чернігові, біля церкви святого Спаса

Великий князь Святослав Ярославич започаткував династії чернігівських і рязанських князів.

ВСЕВОЛОД ЯРОСЛАВИЧ

1073—1078

Молодший брат Святослава Ярославича. За Любецьким синодиком, у 1073 р. став його наступником. Княжив у Чернігові до 1076 р. Потому упродовж року — у Києві. 1077 р. Всеволод Ярославич вдруге оволодів Черніговом, а Київ перейшов до Ізяслава Ярославича. Але 1078 р., коли його розбили великі князі Олег Святославич і Борис Ярославич на р. Сожиці, Всеволод Ярославич утік до Києва. Помітного сліду по собі у Чернігові не залишив.

ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ

1078 (або 1077) і 1094—1097

Другий син Святослава Ярославича, славнозвісний Олег Гореславич. Двічі обіймав Чернігівський княжий стіл: у 1078 (або 1077) і з 1094 до 1097 р. У 1097 р., виконуючи рішення князів, віддав Чернігів старшому брату Давиду Святославичу. Сам же задовольнився Новгород-Сіверським князівством. Мав за дружину княгиню Феопанію. Син його був одружений з дочкою половецького князя Аєпи Гиргеневича.

Помер Олег Святославич 1151 р. Похований у Чернігові біля Спаського собору.

ВОЛОДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ МОНОМАХ

1078—1094

Син Всеволода Ярославича. За Любецьким синодиком, володів Черніговом, ймовірно за все, з 1076 р. Коли Володимир Мономах на короткий термін залишив Чернігів, його захопив Борис Ярославич. І це тривало з 4 до 12 травня 1077 р. Вдруге Володимир Мономах отримав Чернігів від батька, князя Всеволода Ярославича, у 1078 р. У 1094 р. Мономаха вигнав з Чернігова Олег Святославич. Одружившись з дочкою половецького хана Осулука, він створив загін із половців і рушив на Чернігів із Тмутаракані. Мономах був розбитий і відмовився від чернігівського столу.

Філарет (Гумілевський) об'єднує дати княжіння Мономаха як 1078—1094 рр. Такої ж точки зору дотримуються і деякі сучасні дослідники.¹

Володимир Мономах був глибоко релігійною людиною. Високо цінував письменство, бо і сам — автор знаменитого «Повчання дітям», де читаємо: «Більш за все майте страх Божий, не піддавайтесь лінощам. На війні не покладайтеся на воевод, а за всім спостерігайте самі; жінок своїх любіть, але не давайте їм влади над собою; стару людину шануйте, як батька, а молоду як брата...».

Володимир Всеволодович залишився в історії як сильний і мудрий політик. Він домогся збереження єдиної Руської держави, тримав всіх князів у покорі. Як великий князь Київський, Володимир Мономах жорстоко і швидко придушував найменші спроби внести розбрат між князями. Відряджаючи послів, попереджав, що представників інших держав необхідно шанувати і пригощати, але не забувати, що вони розповсюджують у чужих землях славу добру і славу погану.

ДАВИД СВЯТОСЛАВИЧ

1097*—1123

Син Святослава Ярославича, родич Володимира Мономаха. Поділяв його погляди на життя, політику і виховання.

Тривале князювання Давида Святославича було неспокійним для Чернігівської землі. Але князь був людиною поміркованою і врівноваженою, з миролюбним характером. Все життя своє поклав на благоустрій Чернігівського князівства. Він допоміг своїй сестрі Предславі збудувати кам'яний храм на честь святої Параскеви-П'ятниці (на тому місці тепер височить П'ятницька церква). Храм споруджено у Чернігові 1116 р. Тут поховано Предславу.

У 1120 р. Давид Святославич втратив сина Ростислава. В пам'ять про нього і з поваги до святих князів Бориса і Гліба князь спорудив храм, який нині відомий у Чернігові як Борисоглібський собор. Його спорудження завершилося напередодні смерті Давида Святославича. Князь наказав спорудити у соборі усипальницю для себе. Він помер 1 серпня 1123 р. Панахиду по великому князю відслужили у Спаському соборі, а поховали у спорудженому ним Борисоглібському храмі.

* Київський дослідник А. Р. Гушин називає 1096 р. початком князювання Давида Святославича у Чернігові.

Давид Святославич започаткував династію Давидовичів. Запросив до себе побитого брата Олега Гориславича, який був одним з ініціаторів Любецького з'їзду князів 1097 р. Там було вирішено, що Чернігівське князівство навечно закріплюється за Олегом та Давидом. У 1098 р. Олег Святославич забирає собі Новгород-Сіверське князівство, за Давидом залишається Чернігівське. Так на Новгород-Сіверщині започатковується династія Ольговичів, носіїв князівських уособиць і нещастя.

За Давида і Олега Чернігівщина не відігравала помітної ролі у політичному житті Київської Русі. Вона була підлеглою Київських князів Святополка і Мономаха.

Після смерті Давида Святославича на чернігівський стіл прийшов представник Муромо-Рязанського князівства.

ЯРОСЛАВ СВЯТОСЛАВИЧ

1123—1126

Брат Давида Святославича. Обіймав князівський стіл з 1123 р. У 1126 р. його вигнав з Чернігова небіж Всеволод Ольгович. На думку А. Р. Гушина, це сталося 1127 р. Чернігівські історики М. К. Бойко та В. О. Євстратов називають іншу дату: «...в 1128 р. з далекої Тмутаракані виступив на Русь Всеволод Ольгович (син Олега Гориславича, племінник Ярослава). Хижий, хитрий, товстий і лисий розпусник, підступний і рішучий Всеволод всю свою суспільну діяльність підпорядковував боротьбі за владу, нехтуючи всякими сумнівами і етикою. Він зненацька захопив Чернігів, побив ярославову дружину, пограбував місто, а Ярослава прогнав — замість себе — у Тмутаракань».²

Ображений Ярослав звернувся за допомогою до Мстислава — сина Мономаха. Той почав готуватися до походу на Чернігів. Проте всіх обскакав Всеволод: призвав на поміч половецького хана Осулука (дядька по материнській лінії), дав йому можливість пограбувати міста і села Переяславщини, через хабаря змусив Мстислава відмовитися від походу на Чернігів. А зраджений Мстиславом Ярослав помер 1130 р. у чужому Муромі.

ВСЕВОЛОД ОЛЬГОВИЧ

1126—1139

Розпочав княжити у Чернігові з 1126 р., але не припиняв агресивних дій проти Києва. Похід на Переяслав, здійснений Всеволодом Ольговичем, приніс його жителям смерть, а місту — спустошення. Угорський король, до якого звернувся за допомогою князь Ярополк, виділив багатотисячне військо, на чолі яко-

го Ярополк взяв Чернігів в облогу. Вся надія у Всеволода була на половців. Однак чернігівське віче змусило князя просити миру. Було укладено недовговічний мирний договір. А вже 1139 р., зрадивши своїх братів Святослава та Ігоря, Всеволод перекинувся до родини Мономаха і захопив Київський великокняжий стіл. У той же час він залишався чернігівським князем.

ВОЛОДИМИР ДАВИДОВИЧ

1139—1151

Син Давида Святославича. Був Чернігівським князем з 1139 до 1151 р. У 1144 році одружився із старшою дочкою Городенського князя Всеволода Давидовича (за Любецьким синодиком). А російський історик М. Татищев був переконаний, що дружиною князя Володимира Давидовича була дочка князя Новгородського Всеволода Мстиславича.

Сьомий син Володимира Мономаха Юрій Долгорукий прагнув стати київським князем. Він тоді сидів на суздальському столі. Думаючи про похід на Київ, Юрій Долгорукий взяв собі у спільники Новгород-Сіверського князя Святослава Ольговича. Той залюбки включився у боротьбу з Володимиром Давидовичем. Привід — захист брата, Київського князя Ігоря. Упродовж 1146—1148 рр. були спалені та розорені володіння Чернігівського князя в Чернігові і Любечі. Влітку 1149 р. Юрію Долгорукому вдалося залучити на свій бік Володимира Давидовича.

Об'єднаними зусиллями вони рушили на Київ. У кінці квітня 1151 р. південніше міста (Перепетове поле) відбулася битва, у ході якої загинув Володимир Давидович. Він потонув у болоті. Тіло князя до Чернігова перевіз його брат Ізяслав Давидович. Поховали Володимира Давидовича у Спаському соборі. Історична пам'ять не зберегла жодного факту його діяльності на користь Чернігова.

ІЗЯСЛАВ ДАВИДОВИЧ

1151—1154

За Любецьким синодиком у 1151 р. успадкував чернігівський стіл по смерті свого брата Володимира. Філарет (Гумілевський) узагальнює дати княжіння: 1154—1158 рр. А. Р. Гущин ділить їх на два етапи: 1154—1155 рр. і 1155—1157 рр. Такий підхід до визначення дат князювання Ізяслава Давидовича пояснюється тим, що 1154 р. він сів у Києві, але змушений був посту-

питись Юрію Володимировичу Долгорукому, по смерті якого 1157 р. сів у Києві вдруге.

Святослав Ольгович намагався, приставши до Юрія Долгорукого (він знову рушив на Київ), восени 1152 р. скинути Ізяслава Давидовича з чернігівського княжого столу. Серйозні бойові дії відбувалися у селі Бобровиця, поблизу Чернігова, і селі Семинь (нинішній стадіон ім. Ю. Гагаріна). Скоріше за все, те, що тоді тут відбувалося, нагадувало облогу Чернігова, яка тривала дванадцять днів. У 1153 р. Ізяслав Давидович і Святослав Ольгович підписали мирну угоду. Згідно з нею частина земель Святослава дісталася князю Ізяславу.

Міцно закріпившись на Чернігівському княжому столі, Ізяслав Давидович не припиняв боротьби за Київ. Його ворогами на цьому шляху були Святослав Ольгович, Галицький князь Ярослав Осмомисл, а головне — Київський князь Ростислав, якого Ізяслав Давидович все-таки вигнав. Це сталося втретє на початку 1161 року. На київському престолі Ізяслав Давидович протримався недовго — він загинув в міжусобицях.

1157—1164. СВЯТОСЛАВ ОЛЬГОВИЧ отримав Чернігів у 1157 р. і княжив у ньому до своєї смерті у 1164 р. А. Р. Гушин вважає, що вперше Святослав (Микола) Ольгович сів на чернігівський стіл 1154—1155 рр., а вдруге — з 1157 до 1164 р. На думку ж Філарета (Гумілевського), у період з 1158 до 1165 р. у Чернігові на княжому троні сидів інший Ольгович — Святослав (Костянтин).

1158—1165. СВЯТОСЛАВ (Костянтин) ОЛЬГОВИЧ — син Олега (Михайла) Святославича. Був чернігівським князем з 1158 до 1165 р. — року своєї смерті. Великий князь Святослав Ольгович похований у Спаському соборі в Чернігові. Мав за дружину княгиню Катерину.

1165 (1164?)—1177. СВЯТОСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ — син Всеволода Ольговича. Отримав чернігівський стіл від двоюрідного брата свого Олега Ольговича. З 1177 до 1194 р. — князь Чернігівський. Помер у 1194 р. На думку А. Р. Гушина, великий князь Святослав Всеволодович княжив у Чернігові з 1164 до 1177 р. А у О. Яригіна читаємо: «Святослав княжил в Чернигове с 1173 г. до 1181 г., уходя несколько раз на Киевский престол и вновь возвращаясь в Чернигов. Надо полагать, что в то время, когда Святослав княжил в Киеве, его замещал в Чернигове Олег Святославич до своей смерти (1180 г.)». (С. 95).

1177—1198. ЯРОСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ ОЛЬГОВИЧ — син Всеволода Ольговича. Народився 1140 р. Прийняв Чернігівський княжий стіл після брата свого Святослава Всеволодовича в 1177 р. Княжив до 1198 року, коли й помер. Похований у Чернігівському Спаському соборі. Посилаючись на Лаврентіївський літопис, Р. В. Зотов називає іншу дату смерті Ярослава Всеволодовича — 1200 р. Дружина великого князя Ярослава Всеволодовича Ірина народила сина Ігоря Ярославича, котрий по смерті батька нетривалий час княжив у Чернігові. Тому його імені немає в існуючих літописних списках. Ігор Ярославич відомий ще як інок Василій.

1198—1202. ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ ОЛЬГОВИЧ, ймовірно ще за все, княжив у Чернігові з 1198 до 1202 р. Лише один Іпатіївський літопис сповіщає, що він княжив після Ярослава Всеволодовича. Р. В. Зотов зазначає, що інші літописи замовчують цей факт, хоча у деяких з них є повідомлення про смерть князя Чернігівського Ігоря Святославича 1202 р. Р. В. Зотов наголошує на тому, що Лаврентіївський літопис, згадуючи про смерть Ігоря у 1202 р., не називає його по батькові. А в «Історії» М. Татищева відсутні дані про княжіння Ігоря Святославича в Чернігові.

1202—1204. ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ міг княжити у Чернігові за умови, що Ярослав Всеволодович та Ігор Святославич дійсно обіймали чернігівський княжий стіл з 1198 до 1202 р. Хоча достоменно відомо, що Олег Святославич помер 1204 р. чернігівським князем. А. Р. Гушин згадує його під іменем Олег-Феодосій Святославич-Михайлович. Дати його княжіння, на думку дослідника, — 1202—1204(?).

1204—1206. ВСЕВОЛОД СВЯТОСЛАВИЧ ЧЕРМНИЙ — син Святослава Всеволодовича. Вперше обіймав Чернігівський княжий стіл з 1204 до 1206 рр. У 1206 р. став князем Київським. Проте князі Рюрик Ростиславич і Мстислав Романович розпочали боротьбу за Київський стіл, яка точилася до 1214 р. Всеволод Святославич змушений був залишити Київ. По Дніпру прибув до Чернігова, де княжив вдруге до 1215 р. Тут і помер. По його смерті Чернігів прийняв брат Всеволода Святославича Гліб Святославич. Всеволод Чермний мав за дружину княгиню Анастасію.

Філарет (Гумілевський) називає іншу дату княжіння Всеволода Святославича: 1202—1210 рр. На думку А. Р. Гушина, то були 1204—1211(?).

1210—1214. РЮРИК-КОСТЯНТИН ОЛЬГОВИЧ СВЯТОСЛАВИЧ за Любецьким синодиком княжив у Чернігові з 1210 до 1214 р. Філарет (Гумілевський) називає цього князя Рюриком Ростиславичем, а термін, коли він обіймав чернігівський стіл — 1210—1215 рр. А. Р. Гушин дає йому таке ім'я: Рюрик-Василій Ростиславич-Михайлович. Як на нього, цей князь управляв Чернігівським князівством з 1211 до 1212 р. (?). Помер у Чернігові.

1215—1219. ГЛІБ СВЯТОСЛАВИЧ — син Святослава Всеволодовича. По смерті старшого брата свого Всеволода Чермного став великим князем Чернігівським з 1215 до 1219 р. А. Р. Гушин переконаний, що то було в 1212—1214 рр.

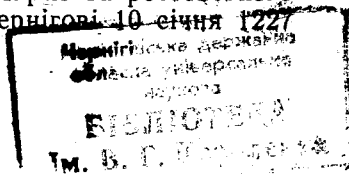
1219—1224. МСТИСЛАВ-ПАНТЕЛЕЙМОН СВЯТОСЛАВИЧ — син Святослава Всеволодовича, молодший брат Гліба Святославича, по смерті якого 1219 р. став великим князем Чернігівським і залишався ним п'ять років. У 1224 р. Мстислава-Пантелеймона Святославича вбито під час битви на р. Калка разом із сином Дмитром, мати якого Ясина — родичка Всеволода Юрійовича, князя Володимирського. А. Р. Гушин не погоджується із Любецьким синодиком, бо вважає, що Мстислав-Пантелеймон Святославич княжив у Чернігові 1214—1223 рр.

1224—1234. МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ — син Всеволода Святославича Чермного. Чернігівський великий князь з 1224 до 1234 р. Вдруге — з 1245 до 1246 р., коли його вбито в татарській Орді. Іпатіївський, Лаврентіївський, Никонівський літописи не дають точного свідчення, сином якого Всеволода був князь Михайло. За Татищевим — він онук князя Святослава Всеволодовича.

А. Р. Гушин схильний до того, що Михайло Всеволодович княжив у Чернігові тричі. Вперше — за період 1223—1235 рр. Вдруге — з 1226 до 1235 р. У 1235 р. зайняв Галич, а потім сів у Києві. У 1240 р. втретє обійняв княжий стіл у Чернігові, але незабаром рушив в Угорщину. Це сталося в 1243 р. Михайло Чернігівський прибув сюди разом із сином Ростиславом, аби знайти підтримку в боротьбі з татарською ордою. Незабаром великий князь відсвяткував весілля свого сина з дочкою угорського короля Бели IV, красунею Анною.

Ростислав помер рано на чужій землі. Вдома залишилися дві його сестри — Марія і Феодулія.

Михайло Чернігівський видав заміж Марію за ростовського князя Василька. Вінчання відбулось у Чернігові 10 січня 1227

року, а 12 лютого князь Василько Костянтинович з молодією дружиною повернувся до Ростова Великого. Літопис повідомляє, що у молодого подружжя народилося два сини: в 1231 р. син Борис, в 1236 р. син Гліб. Марія Михайлівна, ростовська княгиня, виховувала дітей, підтримувала зв'язки з рідними, що залишились у Чернігові.

У 1233 р. її старша сестра Феодулія мала вийти заміж за двоюрідного брата Василька — Федора Ярославича, рідного брата майбутнього Олександра Невського. Нареченому Федору тоді було п'ятнадцять років, Феодулії — двадцять один. У день весілля наречений несподівано помер. Феодулія, вражена цією смертю, стала черницею Суздальського монастиря, пізніше найвідомішою святою православної церкви — Євфросинією Суздальською.

Обидві дочки Михайла Чернігівського були, як на той час, надзвичайно освіченими жінками.

27 грудня 1237 р. Батий знищив Рязань. Потім пограбував Пронськ, Ростиславль, Борисов-Глібов, Зарайськ, Коломну, взяв в облогу Володимир. У цьому місті з дітьми та онуками мешкала сестра Михайла Чернігівського Агафія. У лютому 1238 р. татаро-монголи живцем спалили всю її сім'ю. Кіннота Батия рушила на Ростов і Суздаль.

Чоловіка Марії Михайлівни Василька Костянтиновича Ростовського татари взяли живим і вели його до Ширинського лісу, вимагаючи від князя прийняти їхню віру. Він відмовився і вороги, закатували його. Це сталося 4 березня 1238 р. Тіло Василька знайшла у лісі якась жінка, загорнула в саван і сповістила Марію Михайлівну. Княгиня поховала чоловіка сама. Семирічний син Борис став князем Ростова. Однак всім керувала Марія. Вона залишилась одна, без будь-якої підтримки з боку родичів. Батько Михайло Чернігівський і брат Ростислав перебували в Угорщині, могутній дядько — брат матері Данило Галицький — в далекому Галичі. Лише сестра Феодулія-Євфросинія жила неподалік у Суздальському монастирі. Переказують, що, коли до Суздаля підійшли загони Батия, знищуючи усе довкола, молитва святої Євфросинії врятувала від ворогів Різноположенський монастир. Вона померла 1250 р.

У 1245 р. Михайло Всеволодович повернувся до Чернігова. А 1246 р. Батий викликав його до себе разом із Данилом Галицьким та Ярославом Всеволодовичем — батьком Олександра Невського. Їх супроводжував син княгині Марії Борис, на ту пору підліток, ростовський князь.

Батий не забув Михайлові Чернігівському ні смерті послів у Києві, ні намагань підняти на боротьбу Угорщину, де залишався його син Ростислав. Батий наказав, щоб Михайло Всеволодович «поклонился на полдень Чингис-хану» і пройшов через багаття. Князь відмовився. Його онук Борис просив підкоритися Батию, аби врятувати життя. «Тот ответил, — читаємо в книзі С. Кайдаш «Сила слабых» (М., 1989. — С. 43), — что лучше желает умереть, чем делать то, чего не подобает. И Батый послал одного телохранителя, который бил его пятаком в живот против сердца так долго, пока тот не скончался... После этого ему отрезали голову ножом».

Від сина Бориса, котрий повернувся до Ростова, дізналась княгиня Марія про мученицьку смерть свого батька. Тоді ж вона наказала скласти «Житие» Михайла Чернігівського. Сучасні історики впевнені, що Марія Михайлівна брала участь у складанні життєпису батька, бо краще від всіх його знала. Померла княгиня 9 грудня 1271 року. Похована у Спаському соборі Ростова Великого. Цей храм Марія Михайлівна заснувала понад сімсот років тому.*

1234—1239. МСТИСЛАВ ГЛІБОВИЧ володів Черніговом під час нашестя Батия 1234—1239 рр. На думку А. Р. Гущина, це було 1235—1239 рр. У 1234 р. відстояв Чернігів із Михайлом Всеволодовичем від галицького князя Данила.

У 1239 р. орди Батия захопили Бобровицю, що була околицею Чернігова. За легендами, чужинці спалили тут церкву, знищили й село. І тоді Господь покарав загарбників: татаро-монгольське військо втратило зір. Показали поганському цареві криницю, вода якої зціляла очі. Але вода не допомогла. Тоді поганський князь здався чернігівцям і на горі став на коліна перед Чернігівським князем. Тривалий час гора ця називалась Преклонною, а урочище перед нею Поганим.

Але надійшли нові сили чужинців. Чернігівський князь Мстислав із своїм військом вчинив відчайдушний опір Батию. Проте татари захопили місто та жорстоко розправились із Черніговом. Місто спалили, мешканців пограбували, багатьох вбили. Існує переказ, що Домникія, дружина князя Мстислава, аби уникнути ворожої наруги, викинулась із соборної вежі і загинула. Вежа ця була розташована з лівого боку Спаського собору.

* Подобиці життя і подвигу Михайла Всеволодовича викладені в книзі С. Павленка «Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді» (Чернігів, 1996).

Відома як «Красный терем». Ординці пограбували собор, зняли навіть дах з олова. Те ж саме трапилось і з Єлецьким монастирем. У Троїцько-Іллїнському монастирі татаро-монголи не знайшли коштовностей. А в печерах перебили всіх монахів. Князь Мстислав змушений був тікати в Угрію (Угорщину). Пізніше обійняв київський стіл.

1240—1241. РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ у 1240 р. направлений батьком з Києва до Чернігова, але, ймовірно, був тут не тривалий час, бо 1241 р. вже діяв у Галицькій землі.

1240—1244. МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ — великий князь Чернігівський. Княжив після Мстислава Глібовича у 1240—1244 рр. напередодні повторного княжіння в Чернігові Михайла Всеволодовича у 1245—1246 рр. Належав до старшої лінії Ольговичів. Син Олександра Костянтиновича, онук Костянтина Ольговича, правнук Олега Романовича.

1246—1263. ВСЕВОЛОД ЯРОПОЛКОВИЧ (ЯРОПОЛЧИЧ) — син Ярополка Ярославича. Володів Черніговом по смерті Михайла Всеволодовича з 1246 до 1263 рр., — за Любецьким синодиком. Філарет (Гумілевський) схильний до того, що роки правління цього князя — 1251—1260.

1263—1285. РОМАН МИХАЙЛОВИЧ СТАРИЙ — великий князь, син Михайла Всеволодовича, закатованого в Орді. Княжив після Всеволода Ярополковича з 1263 до 1285 рр. — за Любецьким синодиком. Філарет (Гумілевський) називає інший час: 1261—1286 рр.

Татарська навала перетворила чернігівський край на пустку: ні людей, ні звірів, ні птахів. Населення Чернігова ховалося в лісах і болотах. Ханські чиновники всіх обкладали високими податками. Хто не міг сплачувати їх, того жорстоко катували і забирали у полон. Князь Михайло Романович не витримав такої напруги і залишив Чернігів. Оселився у Брянську. Тут він втратив зір, а зміцнився завдяки чудотворній іконі Пресвятої Богородиці Печерської.

У пам'ять про цю визначну подію в його житті Роман Михайлович 1288 р. заснував на Десні Успенський монастир.

За дружину мав княгиню Анастасію. Син — Олег Романович, князь Брянський. Помер великий князь Роман Чернігівський 1288 р. Від нього походять князі Осовецькі.

1291—1292. ОЛЕГ-ЛЕОНТІЙ РОМАНОВИЧ за Любецьким синодиком княжив у Чернігові наприкінці XIII ст. Філарет (Гумілевський) конкретизує роки княжіння: 1291—1292 рр.

1303—1309. ВАСИЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ — князь Чернігівський, про якого нічого невідомо.

1309—1310. СВЯТОСЛАВ РОМАНОВИЧ — князь Чернігівський, про якого нічого невідомо.

1311—1314. ВАСИЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ — вдруге князь Чернігівський.

ДРУГА ПОЛОВИНА XIII ст. Розповсюдження влади литовських князів.

1350-ті рр. ОЛЬГЕРД ГЕДИМИНОВИЧ — великий князь литовський захопив Брянське князівство в північній Чернігівщині. У Чернігові, Новгороді-Сіверському, Стародубі засіли князі з литовської династії.

1355—1386. ДМИТРО ОЛЬГЕРДОВИЧ отримав від батька Чернігів і Трубчевськ. Просторе Чернігівське князівство жило своїм відокремленим життям, не відчуваючи, що належить до великого князівства Литовського. Чернігівці знали свого князя, а він, хоча і був з литовської династії, за тих кілька десятиліть, що сидів на чернігівській землі, встиг зжитися з нею, пристосуватися до місцевого побуту і звичаїв, до її громадян.

Дмитро Ольгердович керував чернігівськими боярами, які не змінили тутешніх порядків. Князь піклувався, наскільки міг, про розвиток культури і церкви у Чернігівському князівстві.

У 1386 р. Литва з'єдналася із Польщею, й Чернігів перейшов під владу польських королів.

У 1393 р. польський король Вітовт відібрав у Дмитра Ольгердовича Чернігів і призначив своїм намісником Романа Михайловича як Чернігівського князя.

1361—1401. РОМАН МИХАЙЛОВИЧ — син Михайла Олександровича. З ним завершується лінія князів Ольговичів, що володіли Черніговом. Був князем Брянським, як Роман Старий. У Чернігові княжив після батька свого Михайла Олександровича, приблизно з другої половини XIV ст.

Філарет (Гумілевський) дає конкретні роки княжіння Романа Михайловича (на відміну від Любецького синодика) — 1361—1401 рр. Великим князем Чернігівським він став у 1372 році.

З 1393 р. — намісник польського короля Вітовта.

Помер Роман Михайлович 1401 р. Вітовт звинуватив князя Юрія Смоленського у вбивстві «князя великого Романа Чернігівського».

1408—1420.* СВИДРИГАЙЛО ОЛЬГЕРДОВИЧ — молодший брат Ягайла Ольгердовича. Великий князь Литви у 1430—1432 рр. На початку XV сторіччя Сіверщина перейшла до Свидригайла. Але в 1408 р. Чернігівське князівство під його управлінням повністю зайняло бік Москви. Свидригайла Ольгердовича підтримали владика Чернігівський Ісакій, князі Стародубські. Проживши певний час у Москві, в 1420 р. Свидригайло повернувся до Чернігова, щоб відстояти його автономію. Але то були марні намагання. І тоді всі свої сили Свидригайло Ольгердович зосередив на боротьбі з польськими феодалами, котрі 1430 р. захопили Поділля. Як наслідок — його скинуто з великокняжого столу. З 1432 р. до 1440 р. князь Свидригайло боровся за владу в Литві. Проте все закінчилося для нього поразкою. Він помер у Луцьку як володар Волині у 1452 р.

Хоча існують й свідчення, що Свидригайло Ольгердович перебував у Чернігові, відстоюючи його автономію. Тут він ніби і помер у першій половині XV ст.³

На той час північна Чернігівщина складалася з маленьких князівств, як із звичайних панських маєтків. Там сиділи князі із старої чернігівської династії. Свого часу вони перейшли на бік Литви не примусово. Чернігівські князі залишили за собою право вільного переходу у підданство до іншої держави. У 1480-х роках, коли відбувалися зміни у внутрішній політиці великого князівства Литовського, маленькі князівства Чернігівщини почали переходити під московську опіку.

Князь Семен Можайський віддав Москві Чернігів і Стародуб з волостями. Князь Василь Шемячич — Новгород-Сіверський і Рильськ з волостями. Великий князь московський заявив Литві, що вестиме з нею війну і вислав своє військо, яке довершило приєднання Сіверщини до Московії.

* Роки княжіння Свидригайла встановлені приблизно за різними джерелами.

ЧЕРНІГІВСЬКІ ПОЛКОВНИКИ. ВОЄВОДИ

Після того, як Чернігів 28 січня 1654 р. присягнув на вірність московському цареві Олексію Михайловичу, в основу управління було покладено давньоруську одиницю «полк», поділену на сотні. Полковим містом обрано Чернігів. Сотенними містечками — Березну, Городню, Любеч, Мену, Понорницю, Седнів, Сосницю та ін. Відбулось поєднання функцій військових та адміністративно-судових у руках одних і тих же осіб. Хоча влада цивільна і військова відрізнялась. У селі над козаками начальник — отаман, над посполитими — вйіт, у місті — магістрат або ратуша, в округах — сотник, полковник, гетьман.

Стосунки із центральним московським урядом складалися так: перш за все було обмежено право гетьмана налагоджувати дипломатичні зв'язки із ворожою Москві державою, пізніше — із будь-ким. Для оборони Чернігова поставлені воєводи з московськими гарнізонами, котрі не мали права втручатися у місцеве управління.

У Чернігові з'явився воєвода і 1200 ратних людей, а з ними прибули московські збирачі податків і ті, хто робив перепис населення 1666 року. Мета перепису — оподаткування. Такі дії російського царя викликали невдоволення чернігівців. Гетьман Іван Брюховецький організував заколот з метою позбавитись воєвод. Багато з них загинуло. Чернігівський воєвода Толстой переховувався від козаків і міщан-нападників у верхньому малому місті. Йому на допомогу прийшов Ромодановський, і вони двічі спалили Чернігів. Місто настільки постраждало, що його на сім років позбавили від сплати податків. Воєвода з ратними людьми залишився у Чернігові. Але було обумовлено, що в житті чернігівців воєвода не втручається, а лише керує військом.

Проте злагоди між чернігівськими полковниками і воєводами не було. Стосунки між ними постійно загострювались. Так, полковник Василь Многогрішний відібрав у московських військових можливість вільно користуватись водою, а сотник Леонтій Полуботок «заняв на Стрижне плотиною под мельницю водяной проход».⁴

А саме тут проходив річковий шлях для підвезення хлібних запасів до фортеці. У 1672 р. за наказом гетьмана Самойловича

всі ці незручності, створені сотником Чернігівського полку Леонтієм Полуботком, були знищені.

Після отримання Черніговом Магдебурзького права, права на самоуправління (за клопотанням Б. Хмельницького перед російським царем Олексієм Михайловичем), поступово всі життєво важливі функції перейшли до полковника. Хоча поруч із ним стояв воєвода. Стосунки Чернігівських полковників і міщан теж поступово загострювались. У 1657 р. гетьман Іван Виговський, отримавши безліч скарг, видав універсал, яким полковнику заборонялось втручатися у діяльність місцевого суду. А 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький своїм універсалом вимагав від полковника не забирати у міщан домашніх тварин і горілку.

З Чернігівським полковником Дем'яном Многогрішним було домовлено, що козаки не порушать монополію продажу горілки, яка повністю знаходилась у руках міщан Чернігова. Це стосувалося і російських військових. Таку угоду міщани уклали з Чернігівським воєводою Андрієм Васильовичем Толстим.

У 1722 році утворено Малоросійську колегію. Вона складалася із шести великоруських штаб-офіцерів на чолі із бригадиром Вельяминовим. Колегія приймала скарги на місцевих управителів, здійснювала нагляд за виконанням судових справ, за збиранням податків, видавала грошові виплати, допомагала козакам позбавитися утисків з боку старшини. Так здійснювалась ідея підкорити місцеву адміністрацію центральній московській владі. Посаду полковника почали обіймати великоруські військові. У Чернігові таке призначення вперше отримав Михайло Богданов. Після нього Чернігівським полковником став Володимир Ізмайлов.

Колегія проіснувала короткий строк, залишивши про себе недобру славу. Тут процвітали хабарництво, тяганина, інші негативні явища.

Великоруські чиновники отримали на Чернігівщині маєтності, в яких встановили жорстокі кріпосницькі порядки. Так, відомий Олександр Меншиков всю Почепську сотню козаків перетворив на селян.

Непомітно влада Чернігівських полковників втрачала свою силу. За гетьмана К. Розумовського Чернігівський полк поділено на два повіти — Чернігівський і Менський. А по скасуванні Гетьманату Катерина II знову заснувала Малоросійську колегію, котра складалася із чотирьох великоросів і чотирьох малоросів. Головою Колегії імператриця призначила генерала-аншефа, графа П. О. Рум'янцева-Задунайського. Він отримав звання

генерал-губернатора і фактично керував чернігівським краєм з 1782 до 1790 р.

ЧЕРНІГІВСЬКІ ПОЛКОВНИКИ

1648—1651. НЕБАБА МАРТИН. Рік його народження невідомий. Ймовірно, мати дала йому життя у м. Коростишеві на Житомирщині чи у Коропі. Батько Мартин був міщанином. Однак польський історик Ян Рудавський вважав, що остаточно походження його не з'ясоване. Ім'я Небаби стає відомим з 1648 р. Тоді він очолив загін, що надав допомогу повсталим селянам і мешканцям деяких міст в Україні та Білорусії. Згодом став одним з найближчих соратників Богдана Хмельницького. Мартин Небаба брав участь у битві під Пилявцями, поході на Замостя, штурмі Збаража, Зборівській битві, Молдавському поході 1650 р. То були найважливіші військові кампанії 1648—1650 рр.

Влітку 1648 р. Мартин Небабу призначено чернігівським полковником. За дорученням Богдана Хмельницького керований ним полк обороняв північно-східні кордони України від нападу польсько-литовських військ. У взаємодії з Київським та Ніжинським полками чернігівці мали прийняти на себе ворожий удар з литовської і білоруської території.

Навесні 1649 р. Мартин Небаба отримав дані про підготовку польської армії до нового вторгнення в Україну. Аби мати під контролем переправи на річці Сож, Чернігівський полк вирушив з глибинних районів Чернігівщини в напрямку Лоева. Тут знаходилась ворожа фортеця на правому березі Дніпра. У червні 1649 р. гетьман Хмельницький відкликав Мартин Небабу на Правобережну Україну. Чернігівський полк очолив Степан Пободайло. На Чернігівщину Мартин Небаба повернувся після укладення Зборівського миру, котрий надавав можливість польській шляхті повертатися у свої маєтки. Це викликало обурення чернігівських селян і навесні 1650 р. вони підняли повстання. Богдан Хмельницький, як гетьман України, вимагав від Небаби наведення порядку, остереігаючись нової агресії з боку Польщі. Однак Чернігівський полковник проігнорував гетьманські вимоги, Хмельницький розгнівався. У травневому листі 1650 р. на ім'я Мартин Небаби український гетьман писав: «Грозно приказуем и пеняем полковнику черниговскому. Много от ваших сторон непригожне вести писаны и всегда исходят они ни от ко-го, токмо от тебя единого».⁵

На початку 1651 р. поляки вдерлися на Поділля. У зв'язку з цим Небаба почав інтенсивно поповнювати свої загони. За домовленістю з брянським воєводою в червні 1651 р. козаки Чер-

нігівського полку під проводом І. Шохова одержали дозвіл перейти через російські землі і вибили ворога з Дорогобужа й Рославля. Тоді ж, виконуючи наказ Мартин Небаби, наказний полковник Петро Забіла оточив Голиць. У цей час Небаба одержав відомості про те, що головні сили литовської армії рушили до українського кордону. Чернігівський полковник зняв облогу Гомеля і відправив для переговорів до Радзивілла групу козаків на чолі із Степаном Пободайлом. Однак розмова не відбулась. Польський гетьман розпочав наступальну операцію.

Вранці 6 липня 1651 р. Мартин Небаба, вдягнутий у «жупан атласний зелений, панцир коштовний, поверху лосина шкіра з золотими гудзями і таким же шнурком»,⁶ виїхав на коні у перших козачих лавах, котрі прийняли на себе нищівні удари польських вояків. Частина українського війська опинилася в оточенні. Решта козаків, позбавлена керівництва, під натиском переважаючого ворога відступила. Мартин Небаба загинув у нерівному бою. Сталося це 7 липня 1651 р. під Лоевом.

Вдома, у Борзні, на чернігівського полковника марно чекала дружина з синами Андрієм та Охрімом. Пізніше родина Мартин Небаби переїхала до Шаповалівки, поблизу Борзни.

Наприкінці XVIII ст. рід Небаба дістав підтвердження дворянських прав, але сліду в історії, як місцевій, так і в державній, не залишив.

1651—1654. ПОБОДАЙЛО СТЕПАН ДАНИЛОВИЧ. Рік народження невідомий. Його батьками були селяни з Чернігівщини. Тривалий час служив драгуном у польському війську магната Адама Киселя. Що спонукало Степана Пободайла перейти на бік повсталих селян і козаків, невідомо. Зустріли його схвально. Адже Степан Данилович відзначався винятковою хоробрістю та військовим талантом, пройшов випробування у багатьох битвах як сотник Чернігівського полку.

У червні 1648 р. Богдан Хмельницький відкликав з Білорусії Чернігівського полковника Мартин Небабу для участі у Збаразькій кампанії. Чернігівський полк очолив Степан Пободайло (наказний полковник). Отримавши наказ гетьмана, Степан Данилович організував переправу полку через Дніпро, щоб атакувати литовського гетьмана Януша Радзивілла. Проте виконати завдання Пободайло не зміг. Радзивілловська артилерія розстріляла майже весь полк. Незначна частина козаків разом із наказним полковником з великими труднощами переправилась на лівий берег Дніпра.

Поразка Пободайла, котра сталася 31 липня 1649 р., спричинила загибель майже всієї козацької армії. Але все ж вона

підірвала сили Януша Радзивілла, і він разом з військом повернувся до Литви.

У серпні 1649 р. Богдан Хмельницький уклав Зборівський мир із поляками. Козацька старшина обурилась. Серед невдоволених був і Степан Пободайло. Коли на Чернігівщині почали спалахувати селянські виступи, наказний полковник не присікав їх, як того вимагав гетьман. Однак у 1650 р. виконав розпорядження Хмельницького і очолив Чернігівський полк серед інших військових частин, що вирушали в молдавський похід.

У 1651 р. Я. Радзивілл розпочав наступ на Україну. Двадцятитисячна українська армія, керована Мартином Небабою і Степаном Пободайлом, стояла наготові неподалік Ріпок. Коли військо Радзивілла підійшло до українського кордону, Мартин Небаба зняв облогу, а Степану Пободайлу наказав з групою козаків рушати у ставку польського гетьмана для проведення переговорів. Однак Мартин Небаба прорахувався, бо Радзивілл, не вступаючи у переговори, розгорнув наступальні дії на Дніпрі. Передові загони козацького війська на чолі із Небабою були оточені і майже знищені. Решта на чолі із Степаном Пободайлом відійшла до Чернігова. Тут він показав себе справжнім майстром створення земляних укріплень. Оборона міста була підготовлена на високому рівні.

29 червня 1651 р. Радзивілл розпочав штурм Чернігова, який завершився для нього поразкою.

Після загибелі М. Небаби 7 липня 1651 р. Степана Пободайла було призначено Чернігівським полковником. З того дня все його життя пов'язане з Чернігівщиною. Сюди якраз, згідно з Білоцерківською угодою, повертались у свої маєтки польські шляхтичі. Хоч як це не обурювало полковника, він змушений був виконувати універсал гетьмана Б. Хмельницького від 21 січня 1652 р.: активно сприяти поверненню польських магнатів на Чернігівщину.

Щоб захистити чернігівців від сваволі польських господарів, Степан Пободайло у вересні 1651 р. надіслав листа у Седнів до литовського хорунжого Криштофа Сигізмунда Паца, в якому наголошував: «Ваши милости паны наезжают на местности своих подданных, но особо предупреждаю, чтобы казакам, моему товариществу, не было от вас ни малейших обид и притеснений. Все же гарантирую вашей милости скромный безопасный проезд со своим двором к местностям подданных своих для их осмотра, в определенное время и день. Однако не раздражай нас хоругвями, бубнами, сотней или двумястами конников. Тут уж я не могу ручаться, что вследствие такого прибытия и привет-

ствий не произойдет быстрая расправа над вашей милостью и как бы вашей милости не пришлось каяться. А я даже не успеваю пожалеть вашу милость, так как дети у меня всякие бывают...».⁷

У лютому 1652 р., як тільки процес повернення польських магнатів на Чернігівщину завершився, шістнадцятитисячна польська армія ступила на чернігівську землю. Богдан Хмельницький наказав Пободайлові зберігати спокій. Проте втримати козацькі загони не вдалося: вони чинили опір окупантам.

Гетьман Хмельницький призначає Чернігівського полковника наказним гетьманом всього Задніпров'я, аби він очолив захист Лівобережної України від нападу польської шляхти. Ледь поляки перейшли Дніпро, як на Чернігівщині спалахнуло повстання, кероване Степаном Пободайлом. Шалений опір козацьких військ змусив нападників тікати до Польщі. А через два роки відбулася Переяславська Рада, на яку Пободайло покладав великі надії. Він брав участь у переговорах з російським посольством у Переяславі 1654 року.

Все це не сподобалось Польщі і вона розпочала похід проти Росії. Влітку 1654 р. російська армія із своїм союзником вісімнадцятитисячним українським військом, керованим наказним гетьманом Іваном Золотаренком (в минулому — ніжинський полковник), вступила на територію Білорусії. У складі союзницьких військ був і Чернігівський полк на чолі із Степаном Пободайлом.

Після успішних боїв за місто Гомель Степан Данилович повів козаків на штурм фортеці Старого Бишова і загинув. Тіло полковника козаки перевезли до Чернігова. За заповітом поховали у Троїцько-Іллінському монастирі, відбудованому на його кошти.

1657—1663. СИЛИЧ ІОАНИКІЙ. Рік народження і смерті — невідомий. Чернігівським полковником призначений у лютому 1657 року. Перебуваючи на цій посаді, у 1659 р. підписав статті про приєднання Малоросії до Московської держави.

Іоаникій (Іван) Силич — перший представник дворянського роду Силичів. Його дружиною була донька Чернігівського бургомистра Євгенія Василівна Радченко. Родина Радченків брала активну участь у визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Підтримувала політику гетьмана у наступні роки. Брат Іоаникія Степан командував сотнею в Чернігівському полку. Згодом дослужився до полкового хорунжого. Дружина Степана Силича Євфимія померла 1694 р. У «Малоросійському родословнику» В. Модзалевського згадується однією з останніх з роду

Силичів. Старший науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України Володимир Кривошея припускає, що у того ж Модзалевського «один із згаданих Іванів і є городовий отаман (1721—1733) Іван Степанович Силич».⁸ Інших відомостей про Іоанікія Силича не знайшлося. У липні 1663 р. він перестав бути чернігівським полковником: страчений гетьманом Брюховецьким.

1663—1665. МИКОЛЕНКО ТРОХИМ, ГАВРИЛІВ ТИХІН (КРАСНА БАШТА). Існують різночитання: Трохим Ніколаєнко і Тихоній Красна Башта—в одному варіанті, в іншому—Миколєнко Трохим, Гаврилів Тихін (Красна Башта). Ніяких біографічних та історичних відомостей про цих людей відшукати не вдалося. Їхні імена подаються за списками Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського та Володимира Кривошеї.⁹

1665—1668. МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН ГНАТОВИЧ. Роки народження і смерті — невідомі. Походив із селянської родини. У роки визвольної війни зажив неабиякої слави. Виконував різні доручення Б. Хмельницького та його соратників. Командував загонами козаків у битвах проти польської шляхти. Після Хмельницького Дем'ян Многогрішний вірно служив іншому гетьманові — Івану Брюховецькому. Його служба не залишилася непоміченою: у травні 1665 р. гетьманським указом Многогрішний призначений Чернігівським полковником.

Він був гарним виконавцем всіх розпоряджень І. Брюховецького. А коли той повів за собою козацькі полки на бій з царськими воеводами в Україні, Дем'ян Многогрішний приєднався до гетьмана, ведучи за собою Чернігівський полк. Але, як тільки Брюховецького скинули, а натомість прийшов П. Дорошенко, чернігівський полковник заходився служити йому, за що отримав призначення на посаду «наказного сіверського гетьмана». Це сталося 1668 р. А незабаром російський воевода Григорій Ромадановський розпочав наступ на Україну. Сил у Дем'яна Многогрішного було обмаль, і він звернувся за допомогою до Петра Дорошенка. Той відповів, щоб «наказний сіверський гетьман» обходився власними силами. І тоді розгніваний Многогрішний, як свідчать джерела,¹⁰ перейшов на бік російського уряду. Такої ж думки дотримується й сучасний дослідник Володимир Борисенко,¹¹ хоча і переконаний, що Дем'ян Многогрішний обстоював «широку автономію України в складі Російської держави». Адже в листі до чернігівського архієрея Лазаря Барановича Дем'ян Многогрішний писав, що така позиція допоможе зберегти ратних людей Переяслава, Ніжина і Чернігова. Од-

нак автономія України у складі Російської держави не влаштувала царський уряд.

У 1668 р. на старшинській раді у Новгороді-Сіверському Дем'яна Многогрішного обрано гетьманом Лівобережної України. Проте його проросійські настрої викликали невдоволення з боку патріотично настроєної старшини. Воно зросло після підписання у березні 1669 р. Глухівських договірних статей між українськими керівниками та царським урядом, згідно з якими підтверджувалося гетьманство Дем'яна Многогрішного, а він присягнувся вірно служити російському великому царю. Глухівські договірні статті передбачали, що воєводи залишаються в Києві, Переяславі, Ніжині, Острії та Чернігові.

Агітацію проти гетьмана Многогрішного розпочав чернігівський полковник Яків Лизогуб. Його підтримали інші полковники. Своїми універсалами вони закликали населення України йти за П. Дорошенком і не підкорятися Д. Многогрішному. Гетьман опинився між двох вогнів: з одного боку — невдоволення козацька старшина тим, що російський уряд віддає Польщі українські землі; з іншого — частина українського суспільства, котра вважала Многогрішного прибічником великого царя, хоча він і намагався довести, що розділяє думку козацької старшини. До того ж, гетьман не скористався виступом Степана Разіна, аби здобути для України незалежність.

Москва робила вигляд, що не втручається у долю Многогрішного. Проте він вже не влаштував царський уряд, за дорученням якого до Батурина прибули А. Танєєв та Г. Неєлов. У ніч з 7 на 8 березня 1672 р. вони зустрілися із старшинами-змовниками, які сповістили, ніби гетьман готувався до боротьби з Росією. Вночі 13 березня 1672 р. Дем'яна Многогрішного заарештували в його батуринській резиденції, а 28 березня привезли до Москви. 14 квітня гетьмана жорстоко допитували у Посольському приказі. 28 травня він почув вирок: відрубати голову. В останню мить між життям і смертю гонець привіз наказ царя замінити страту висилкою на заслання. Разом із Многогрішним до Сибіру відбули дружина Настя, син Петро, дочка Олена та племінник Михайло Зіновіїв. Помер Дем'ян Многогрішний на початку XVIII ст. на засланні.

1668—1669. САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМЇЙЛОВИЧ. Рік його народження невідомий. Батько був волинським священиком. Іван мав братів — Василя, Мартина і Тимофія, котрі теж стали

священиками. По закінченні визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького священик Самойлович отримав парафію в селі Красний Колядин (тепер Талалаївського району) на Чернігівщині. Самійло Самойлович мав високу на той час освіту — закінчив Київський колегіум.

Іван не пішов слідами батька, а став писарём Красноколядинської сотні Чернігівського полку. Одружився з Марією Іванівною Голуб. Її батьком був заможний мешканець Красного Колядина. У родині Івана Самойловича народилося три сини (Семен, Григорій, Яків) та дві дочки (Параска й Анастасія). Все добре складалося і на військовій службі. Іван Самойлович пройшов шлях від значкового товариша (старшинське звання) до Чернігівського полковника. Ним він став у 1668 р.

У 1672 р. приєднався до змовників проти Многогрішного. До обрання нового гетьмана Лівобережною Україною правили Іван Самойлович, Петро Забіла та Іван Домонтович.

У 1672 р. Іван Самойлович став гетьманом Лівобережної України. Правив до 1687 року. За часи гетьманського управління Самойловича його найближчі родичі не були позбавлені високих посад і багатства. Старшого сина Семена гетьман поставив стародубським полковником (1680—1685) і надав у володіння три села і кілька млинів на річці Ворі. Після його смерті стародубським полковником став молодший син Яків (1685—1687). Середній син Григорій отримав посаду чернігівського полковника (1685—1687). Від своїх маєтностей сини мали значний прибуток.

На кошти гетьмана Самойловича у Глухові споруджено кам'яну Успенську церкву, а в 1672—1676 рр. в Густинському монастирі поблизу Прилук у стилі українського бароко збудовано головну Троїцьку церкву. У 1846 р. Тарас Шевченко відвідав Густинський монастир і знайшов на стіні цієї церкви портрет гетьмана Івана Самойловича як «ктитора».

Навесні 1685 р. гетьман ледве пережив дві трагедії. 20 березня померла його старша дочка Параска, дружина київського воєводи боярина Федора Шереметьєва. 19 травня раптово помер старший син Семен — стародубський полковник.

А за два роки Кримський похід, участь в якому взяли козацькі війська Івана Самойловича, поклав край його гетьманству. Вину за поразку російських військ князя Василя Голіцина було перекладено на гетьмана Самойловича. 7 липня 1687 р.

російські царі Іван і Петро Олексійовичі отримали через князя Голіцина донос на Івана Самойловича з 23 пунктів. Той документ підписали полковники Костянтин Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, обозний Василь Борковський, осавул Іван Мазепа та ін. Головне звинувачення — гетьман Самойлович прихильник української державності, а від його синів страждають Чернігівський та Стародубський полки.

23 липня 1687 р. гетьмана Івана Самойловича усунено з посади і заслано до Тобольська, де він помер 1690 р. Заарештовано і страчено сина Григорія. Яків із сім'єю опинився у Єнісейську. Дружину гетьмана Марію Іванівну відправлено на постійне мешкання до Седнева, в родину молодшої дочки Анастасії. Значні багатства гетьмана Самойловича конфісковані.

1669—1671. ЛИСЕНКО ІВАН ЯКОВИЧ. Походив із старовинного козачого роду. Роки народження і смерті — невідомі. Чернігівським полковником став 1669 р., перейнявши цю посаду від наказного полковника Гаврила Васильовича, котрий виконував свої обов'язки короткий час з січня 1668 р. Скупі відомості засвідчують, що Іван Лисенко був визначною особою. Так, під час виборів Переяславського полковника 25 червня 1690 р. (згідно з універсалом Івана Мазепи) було обрано саме Івана Лисенка. Козаки вважали, «що за його першого полковництва, в 1667—79 рр., місто Переяслав зросло і збагатіло, а за його наступників Войци Сербина (1679—83), Леонтія Полуботка (1683—87), Родіона Райци (1687—88) і вдруге Леонтія Полуботка (1689—90), місто зубожіло. Це, між іншим, єдина причина, чому голосували за Лисенка, а не за Мокієвського».¹²

Це дає підстави припускати, що і в Чернігові полковник Іван Лисенко зробив чимало корисного. Проте конкретних відомостей ми сьогодні не маємо. На запитання, чому так сталося, знаходимо відповідь у «Спогадах про М. В. Лисенка» Людмили Старицької-Черняхівської (адже Іван Якович Лисенко — засновник родини, котра дала Україні талановитого композитора Миколу Лисенка). Отож читаємо: «Георгій Лисенко, брат у других Миколи Віталійовича, з чернігівської, меншої лінії Лисенків, поховав єдиного сина, отже, не бачачи продовження свого роду, привіз Миколі Віталійовичу як старшому в роді Лисенків силу різних гетьманських універсалів, я сама їх бачила — запаковано їх було у невеличку скриньку, і поставили її під ліжком Миколи Віталійовича. Уявіть собі шалений гнів Миколи Віталійовича, коли він кинувся колись до тієї скриньки і побачив, що вона —

порожня. Виявилось, що далека родичка його жінки, Ю. М., яка завідувала господарством родини, поробила з твердого паперу форми на пасху».¹³

1672. МНОГОГРІШНИЙ ВАСИЛЬ ГНАТОВИЧ. Брат Дем'яна Многогрішного. Роки народження і смерті — невідомі. Чернігівським полковником був короткий час у 1672 році, до арешту брата. Діянь Василя Многогрішного на цій посаді історична пам'ять не зберегла.

Страшну новину про арешт Дем'яна Василеві приніс один монах з Москви, а наступного дня до полковника Многогрішного прийшов головний стрілець і наказав негайно прибути до чернігівського воеводи. Василь шукав порятунку у настоятеля Єлецького монастиря архімандрита Іоанікія Галятовського, але даремно. Тоді, «перевдягнувшись у рясу монаха, він на човні спустився Десною та Дніпром до Києва, тут відкрився ігумену Братського монастиря В. Ясинському й просив дати йому притулок. Ігумен одразу ж повідомив про втікача київському воеводі Г. Козловському. За наказом воеводи Василя Многогрішного заарештували, вчинили допит і відправили до Москви».¹⁴

Василя Многогрішного звинуватили в антиросійській змові разом із його братом — гетьманом України. До звинувачень додано свідчення батуринських сотника Г. Карповича та отамана Я. Андреева, котрі ще донедавна називали себе прибічниками гетьмана Многогрішного. Василь, як і його брат, не визнавав звинувачень у зраді російського царя. 28 травня 1672 р. разом із Дем'яном вислухав вирок про смертну кару. Як і брат, за кілька миттєвостей до смерті Василь Многогрішний був помилуваний царем і засланий до Сибіру. Десь на широких сибірських просторах загубилось життя колишнього чернігівського полковника Василя Многогрішного. В пам'ять про себе він залишив заснований ним 1666 р. Пустинсько-Рихлівський Миколаївський монастир біля Поцорниці на Коропщині.

1672—1685. ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ (КАСПЕРОВИЧ). Дуніни — польський дворянський рід. Їхній предок Петро Дунін, граф Скржинни, був наближений до короля Болеслава Кривоустого. Багато із спадкоємців Петра Дуніна служили воеводами та каштелянами й одержали додат-

кові прізвиська: Дунін-Борковський, Дунін-Бржезинський і т. д. Гілка Дуніних прийняла російське громадянство після приєднання до Московії Смоленська у 1665 р. Від неї веде свій початок Василь Касперович (Андрійович) Дунін-Борковський.

Після укладення Андрусівського договору, аби не втратити землі, що йому належали, Василь Дунін-Борковський приймає православ'я й починає служити у Війську Запорозькому. У 1668 р. доля закидає його до Чернігівського полку, де він обіймає посаду сотника Вибельського. Після драми, що сталася з Василем Многогрішним, призначається в 1672 р. чернігівським полковником. А за два роки (1674) Василь Андрійович одержує грамоти від царя Олексія Михайловича на затвердження земель, подарованих Дуніну-Борковському королем польським, що зробило його надзвичайно багатою людиною.

Про Василя Андрійовича розповідали найнеймовірніші історії. Одна з них засвідчує ніби князь Голіцин пропонував йому гетьманство після усунення Івана Самойловича за 10 тис. рублів. Дунін-Борковський відмовився, бо, мовляв, не хотів віддати таку суму (цю легенду спростовує С. Павленко у журналі «Сіверянський літопис» № 6 за 1997 рік).

У 1675 р. на кошти Василя Андрійовича відреставровані Чернігівський Спасо-Преображенський собор, Елецький монастир, оздоблено Воскресенський, Благовіщенський храми. П'ятницький монастир у Чернігові, пошкоджений під час повстання 1668 р., відновлений теж на його кошти. Полковник відомий і іншими церковними численними пожертвами.

За дружину Дунін-Борковський мав Марію Василівну Шубу. У них було двоє синів. Ще у 1672 р. гетьман Самойлович пожалував йому довічні маєтки у селах Авдіївці, Козилівці і Холмах з Понорницької сотні, село Бобровицю біля Чернігова і частково маєтності села Бурківка Березнянської сотні. Від гетьмана Мазепи Дуніну-Борковському дісталися села Орлівка на річці Убідь, Брусилів на Снові, затим Тупичів і Шаболтасівка. Після смерті Дуніна-Борковського, а вона сталася 7 березня 1702 р., в 1704 і 1706 рр. до вдови Василя Андрійовича та двох його синів перейшли Бобровиця, Яцево, Брусилів, Тупичів, Листвен, Пекурівка, Холми і Борківка.

Храмам Дунін-Борковський подарував потири, ставник, тарілки, Євангелія в срібних оправах. Більшість цих пам'яток—

роботи західно-європейських майстрів. Близько десяти з них складають гордість Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. На кожній з пам'яток — герб Дуніна-Борковського та записи про його вклади. Дари чернігівського полковника сільським церквам були значно скромніші як за розмірами, так і за оздобленням.

Дунін-Борковський не лише давав гроші на відновлення храмів або здійснював для них коштовні дари. Так, у 1676 р. він побудував трапезну і келії Єлецького монастиря. До 1914 р. вони знаходилися у непоганому стані і це дало можливість відомому історику В. Л. Модзалевському (1882—1920) і молодому тоді мистецтвознавцю П. М. Савицькому (1895—1968) зробити висновок: «В кельях Дунина-Борковского упрощенность и в то же время подчеркнутая рельефность и гранность украинской настенной декорации достигает своего апогея. Перед глазами мастеров, украшавших келии, могли быть образцы московской настенной декорации 17 века, времен до утверждения здесь форм Барокко, и образцы западного, в частности польского Барокко».¹⁶

У кінці 70-х або на початку 80-х рр. XVII ст. Дунін-Борковський вклав великі кошти, аби влаштувати в Єлецькому монастирі іконостас, в якому мистецтво епохи залишило один з найкращих своїх зразків. На жаль, іконостас Єлецького монастиря в епоху революційних катаклізмів було знищено. Його можна побачити лише на старих фото, вміщених у книзі «Картины церковной жизни Черниговской епархий» (К., 1911).

Український історик та етнограф Петро Єфименко під час перебування у Чернігові на початку 80-х років XIX ст. записав цікавий переказ про життя-буття Василя Дуніна-Борковського, коли він помер. Поховали його з урочистостями, притаманними для генерального обозного Війська Запорозького. Та щоночі піднімався він із домовини і у супроводі прислужників і гайдуків гайсав до своєї бобровицької оселі біля Чернігова, де до ранку влаштовував гучне застілля. Поки одного разу вдова покійного не запросила архієпископа Іоанна Максимовича і той перекрив хрестом шлях Дуніну-Борковському на Червоному мосту. Міст зруйнувався, і Борковський разом із свитою зник у водах Стрижня.

Дивно, що таке, за народними переказами, зчинив саме Іоанн Максимович, котрий поховав Дуніна-Борковського і присвятив йому епітафію. У цьому творі, викарбуваному на

могильній плиті, перераховано все, що відновив і відбудував Василь Андрійович, коли був чернігівським полковником.

«Его надгробная доска, — писали В. Л. Модзалевський і П. М. Савицький, — сохранилась внутри Елецкого собора — недалеко от входа. Это — серебряная доска, украшенная прекрасной гравюрой, исполненной духа самого пышного Барокко».

1685—1687. САМОЙЛОВИЧ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ. Рік народження невідомий. Син гетьмана Івана Самойловича. Чернігівським полковником став з волі батька. Разом із полковництвом він отримав значні маєтності. Григорію Самойловичу належали містечко Любеч і близько півсотні сіл і хуторів Лівобережної України. Ведення господарства давало чернігівському полковнику величезні прибутки.

Про військові здібності Григорія Самойловича не збереглося ніяких правдивих свідчень. Що корисного він зробив для чернігівського краю, також невідомо.

Заарештований після ув'язнення батька у липні 1687 р. У чолобитній старшини, яка прагнула скинути з гетьманського уряду І. Самойловича, є такі рядки про його сина-полковника: «А сын его, Григорий, в Чернигове бранил войта и мещан, и лаючи казнью грозил, что войт и мещане хотели поставить на ратуше орла платаного, в то знамение, что город Чернигов есть власное их Царского Пресветлого Величества отчина, и говорил Григорий войту и мещанам так: «Не будете, мужики, жить на свете, что хотите выломаться из подданства господина отца моего и поддаться Москве. И заказал, дабы орла не ставили и ставить не дерзали». Після допитів і тортур він вивезений до міста Севська. Тут Григорія Івановича Самойловича було скарано на смерть.

1687—1698 (1699?). ЛИЗОГУБ ЯКІВ КІНДРАТОВИЧ. Рік народження невідомий. Його батьком був козак з містечка Глем'язів на Переяславщині. Після смерті Богдана Хмельницького брав активну участь у політичному житті України, що висунуло його з представників рядового козацтва у козацьку старшину. У 1666—1669 рр. Яків Лизогуб — канівський полковник. Десь року 1667 виконував роль посланця гетьмана Івана Брюховецького у Москві. За службу російський цар пожалував Лизогуба дворянством.

Став прибічником гетьмана Петра Дорошенка і за вірність одержав посади наказного гетьмана, генерального осавула. Московський уряд високо цінував Лизогуба. Певний час Яків

Кіндратович вважався кандидатом Москви в гетьмани Правобережної України. Однак поступово Лизогуб перестав поділяти погляди Петра Дорошенка і став більше схилитись до Івана Самойловича. У 1674 р. повністю перейшов на бік Росії. Перейшов до Конотопа. Жив смиренню, уникаючи будь-яких політичних справ.

Сусідом Якова Лизогуба був Іван Мазепа, майбутній гетьман України. Можна лише гадати, про що вони бесідували довгими темними вечорами. Ймовірніше, що під впливом Івана Мазепи Яків Лизогуб повернувся у велику політику. У 1687 р. він взяв участь у Кримському поході та у змові проти Івана Самойловича. Новим гетьманом став Іван Мазепа. Він призначив Якова Лизогуба 1687 р. чернігівським полковником, подарував село Соснівку. У 1689 р. за участь у Кримському поході Яків Лизогуб отримав від гетьмана Мазепи Слабин, Бігач, Шестовицю, Золотинку, Козероги, Андріївку, Гнилушу, Соколівку.

В історичній літературі закріпилась думка, що Яків Лизогуб був талановитим і хоробрим воїном, щирою і рішучою людиною, котра ніколи не займалася інтригами. Як наказний гетьман, чернігівський полковник Яків Лизогуб керував штурмом турецької фортеці Азов у 1696 р., де всі ці риси його характеру проявилися у повній мірі. Цар Петро I був у захваті від подвигів свого підлеглого.

Героєм азовської битви повернувся до Чернігова старий полковник. Тут він і помер 9 серпня 1698 р.*

Готуючись до завершення життєвого шляху, Яків Кіндратович склав заповіт, за яким Чернігівське полковництво передавалося його синові Юхиму. Маєтності, інші багатства — порівну всім членам родини. Цей унікальний документ і донині зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Чернігівського полковника поховали в усипальниці Успенського собору Єлецького монастиря.

Упродовж перебування на посаді Чернігівського полковника Яків Кіндратович здійснював значне церковне будівництво, дарував церквам неабиякі коштовності. Так, 1698 р. Яків Лизогуб розпочав спорудження усипальниці в Успенському соборі Єлецького монастиря. Цю роботу завершив його син Юхим. Після

* Сучасний дослідник В. Кривошея називає 1699 р. роком смерті Я. К. Лизогуба.

освячення, яке відбулося 14 вересня 1701 р., усипальниця одержала назву церкви. Праворуч від входу на стіні збереглася плита з епітафією. У статті В. Л. Модзалевського і П. М. Савицького «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов» знаходимо такі рядки: «В середине нижней части доски — герб Лизогубов и буквы Я. К. Л. П. Ч., т. е. «Яков Кондратович Лизогуб, полковник Черниговский». Иконостас предела, густой по резьбе и еще чуждый воцарившемуся в XVIII веке изяществу и легкости растительных гирлянд из акантованных листьев, несомненно относится ко времени построения предела (т. е. около 1700 г.)». ¹⁷

Дослідники вважали, що саме цього року (тобто, 1700) Яків або Юхим Лизогуби спорудили дзвіницю Єлецького монастиря.

Донині зберігся в Чернігові Будинок полкової канцелярії або Будинок Лизогуба, споруджений у 90-х рр. XVII ст. зусиллями Якова Кіндратовича. Споруда ця — один з небагатьох зразків житлової архітектури України кінця XVII ст. Фахівці вважають Будинок Лизогуба типовою українською хатою на дві половини: чоловічу і жіночу, кожна по дві кімнати. Оздоблення фасадів складне і багате. Упродовж сторіч Будинок змінював своє призначення: полкова канцелярія, Чернігівська ратуша, архів, картинна галерея. У 1718 і 1750 рр. він постраждав від пожеж. А в XIX ст. в Будинку сталися значні зміни: розібрано печі, пробито вікна у східних і західних стінах, замінено черепичний дах на бляшаний. У такому вигляді Будинок Лизогуба включено до складу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.

Садиба Лизогубів у Седневі почала складатися в кінці XVII ст., коли містечко стало маєтністю Якова Кіндратовича. На його замовлення зведено житлові, культові і господарські споруди, почав формуватися парк. До середини XIX ст. седнівська садиба Лизогубів являла собою мальовничий архітектурний ансамбль. З первісного стану садиби збереглися кам'яниця Лизогубів (одноповерхова хата з сіньми і двома кімнатами), Воскресенська церква та Седнівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва. Збереглися також перебудований флігель, кам'яний місток, невеликий грот. На місці оранжереї залишився лише фундамент та підпірні стіни. Частину садиби займає Будинок творчості Спілки художників України ось уже понад тридцять років.

1699—1704. ЛИЗОГУБ ЮХИМ ЯКОВИЧ. Рік народження невідомий. Чернігівське полковництво успадкував від батька

Якова Кіндратовича. По собі залишив пам'ять не як військовий діяч, а як будівничий. Разом із Яковом Кіндратовичем починав будівництво в Єлецькому монастирі так званої усипальні Лизогубів. Завершив його після смерті батька. 14 вересня 1701 р. на кошти і під орудою Юхима Яковича зведено монастирську дзвіницю. Характеристику добудов до Єлецького монастиря, здійснених Юхимом Лизогубом, знаходимо в дослідженні В. Л. Модзалевського і П. М. Савицького: «В каменній декорации Лизогубовской пристройки к Єлецкому собору заметно, наряду с Московским влиянием, влияние западного. Барокко. Окна обрамлены характерно-барочными наличниками, более широкими сверху, суживающимися книзу уступом и плотно охватывающими оконное отверстие в нижней его части».¹⁸

На вулиці Східночеській, № 1 у Чернігові знаходився головний будинок садиби Лизогубів, започаткованої Юхимом Яковичем на початку XVIII ст. Для її спорудження було обрано місце за річкою Стрижем з північного боку Глухівського шляху. Садиба складалася з головного будинку, флігеля, кам'яниці (невеликої будівлі з цегли — з величезним льохом і скромною світлицею) та саду. Головний будинок розібраний у 1987 р. Споруджений, ймовірно за все, у кінці XVIII ст. Дерев'яний, однопверховий, подібний літері П.

Юхим Якович помер у 1704 р. Сини Яків та Семен успадкували від нього хист будівничих. Найкращим пам'ятником собі вони залишили Катерининську церкву, яку спорудили на власні кошти.

Ця церква найвеличніша і найпізніша, якщо говорити про відтворення у камені форм народно-українського дерев'яного зодчества. У О. Шафонського знаходимо, що Катерининська церква «создана иждивением и старанием умерших Семена и брата его Якова Лизогубов, по завещанию отца их Черниговского полковника Ефима Лизогуба, в котором году неизвестно, и освящена Архиепископом Антонием Стаховским 1715 году».¹⁹ Так було вшановано героїзм козаків Чернігівського полку, проявлений під час штурму турецької фортеці Азов під орудою Я. К. Лизогуба у 1696 р.

Яків Юхимович Лизогуб служив генеральним бунчужним й обозним, наказним гетьманом. Народився 1675 року, помер 1749 р. Про Семена Юхимовича відомо лише, що він пішов з життя 1734 р.

Іконостас Катерининської церкви також був влаштований братами Яковом та Семеном Лизогубами на початку XVIII ст.

У другій половині XIX ст. іконостас загинув. З того часу досить довго у Катерининській церкві не відбувались богослужіння.

У п'ятій книжці Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (1874. — С. 66—67) знаходимо відомості про те, що в Катерининській церкві від стародавніх часів залишилось кілька Євангелій та аналой — сучасник Лизогубівського іконостасу. Зараз в Катерининській церкві розташований музей народно-декоративного мистецтва Чернігівщини (відділ Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського).

Фахівці схильні до того, що кам'яне будівництво Лизогубів глибоко національне. У камені відтворені дерев'яні форми самотнього українського зодчества.

Ідею українства відстоював син Юхима Яковича Яків Лизогуб і тоді, коли складав опис родини за назвою «Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким». Цей твір більше відомий як «Лизогубівський літопис» і охоплює події, що сталися з початку XVI ст. до 1737 р. Складений 1742 р. в Чернігові. Я. Ю. Лизогуб використав козацькі літописи 90-х рр. XVII ст., родинні записи Лизогубів та власні спостереження. Лизогубівський літопис складається з невеликих історичних оповідань про Україну, гетьмана, північну війну 1700—1721 рр. та участь у ній українського козацтва на чолі із старшиною родини Лизогубів тощо. Прагнучи показати старшину вірнопідданою царському уряду, Я. Ю. Лизогуб одночасно відстоював ідею автономії України.

В українській історії родина Юхима Яковича Лизогуба залишилась як родина творців, меценатів і справжніх патріотів.

1705—1723. ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ. У 1660 році у Чернігові в родині Леонтія Артемовича Полуботка народився син Павло. Вірогідно, Леонтій був тоді писарем Чернігівського полку. Належав до заможної козацької родини, котру на початку XVII ст. започаткував Ярема Полуботок, прадід Павла.

По батьківській лінії Павло Леонтійович успадкував садибу в Чернігові, село поблизу міста, що від прадіда Яреми дістало назву Полуботки, село Губичі під Любечем, маєтності на Сосниччині з родючими землями та багато всілякого добра.

У вересні 1695 року Леонтій Артемович, колишній переяславський полковник, помер і був похований у Єлецькому монастирі в Чернігові.

Павло Полуботок у травні 1697 р. одержав гетьманський універсал на батьківські маєтки, а в червні 1703 р. гетьман затвердив за ним землі у Ропській та Білоуській сотні Чернігівського полку.

На думку Олександра Коваленка, автора книги «Павло Полуботок — політик і людина» (Чернігів, 1996), «у квітні 1705 р. з ласки Івана Мазепи він обійняв уряд чернігівського полковника, що залишався вакантним після смерті Юхима Лизогуба». В. Л. Модзалевський і П. М. Савицький називають іншу дату — 1704 р.²⁰ В. Кривошея схильний до того, що Чернігівським полковником Павло Леонтійович став у вересні 1706 р.²¹ У Чернігівському історичному музеї знаходимо третю дату — 1707 р.

У своїй статті «Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку» В. Кривошея називає прізвища Юрія Затиркевича та Івана Власовича, котрі обіймали посади наказних полковників по смерті Ю. Я. Лизогуба. Перший — з грудня 1704 р., другий — з листопада 1705 до вересня 1706 р. Якщо це так, то початком чернігівського полковництва Полуботка можна вважати вересень 1706 р.

Але тут втручається сама історія. Петро І, готуючись до баталій зі шведами, у липні 1706 р. відвідав Чернігів, аби перевірити боєздатність розквартированих тут частин і придатність Чернігівської фортеці до відсічі ворогові, якщо він нападе. Павло Полуботок, вже як Чернігівський полковник, дав на честь царя бенкет у своєму домі. Потім Петро І рушив Десною до Києва. За рік його розпорядженням в Чернігові збудовано військові склади, здійснено реконструкцію міських укріплень. Таким чином, думка О. Коваленка про те, що у квітні 1705 року Полуботка призначено на посаду Чернігівського полковника, найбільш відповідає істині.

З того часу між Полуботком і Петром І склалися добрі стосунки. Проте у листопаді 1708 р., коли вирішувалась доля майбутнього гетьмана України, а Павло Леонтійович, як ніхто інший, міг розраховувати на цю посаду, російський цар висловився проти кандидатури чернігівського полковника. Гетьманом став стародубський полковник Іван Скоропадський. Щоб Полуботок не ображався, Петро І передав йому на віки-вічні кілька сіл, що належали родичам Івана Мазепи. А в грудні 1708 р.,

коли Петро I чинив розправу над «мазепинцями», Полуботок одержав від нього у володіння Любеч, інші маєтності, що до недавна належали також Івану Мазепі та Пилипу Орлику. Новонабуті маєтки довкола Чернігова і Любеча за Павлом Полуботком затвердив своїми універсалами гетьман Іван Скоропадський. Понад три тисячі селянських дворів, розкиданих на терені Чернігівського, Лубенського, Гадяцького, Ніжинського, Сумського й Охтирського полків, належали Павлу Полуботку.

Все, що він робив, стимулювало економічне життя полків. Хоча цього Павло Леонтійович часто досягав шляхом зловживань і насильства. У Любечі, Лебедині, Оболонні, Орлівці, Боровичах, Довжику, Гадячі були розкидані Полуботкові багаті садиби. Головна ж його резиденція знаходилась у Чернігові. В Олександра Коваленка читаємо: «У самісінькому центрі міста, в межах стародавнього дитинця йому належала двоповерхова кам'яниця (згодом у ній було розміщено магістрат), але мешкав Павло Полуботок разом із родиною на затишній і мальовничій околиці Чернігова — Застриженні. Один з найбагатших можновладців старої України, Полуботок облаштувався тут, як-то кажуть, на широку ногу, й завів у себе «двір» на гатунок гетьманського. Один з сучасників засвідчив, що «у бывшего полковника черниговского Павла Полуботка многие малороссийских и польских шляхтичей дети, придворно служивали, с которых он, Павел Полуботок, иных сотниками, а иных значковыми полку Черниговского товарищами производил». Згодом від онука Павла Полуботка ця садиба перейшла у власність «судового черниговского писаря» Семена Стаїнського, який у 1754 році продав її «хорунжему полковому черниговскому» Петру Григоровичу. Зрештою, 1776 року садибу придбав Чернігівський єпископ Феофіл Ігнатович для потреб духовної семінарії, у зв'язку з чим житлові й господарські приміщення зазнали перепланування і перебудови.²² Тепер тут військовий госпіталь.

Родина Павла Полуботка була чималенькою. Від першої дружини Євфимії, племінниці гетьмана Самойловича, він мав п'ятеро дітей: Андрія, Якова, Олену, Ганну-старшу та Ганну-молодшу. У лютому 1717 р. Євфимія Полуботкова померла. А в листопаді 1718 р. Павло Леонтійович одружився вдруге. Було йому 58 років. Обраницею полковника стала вдова ніжинського військового товариша Романа Жураківського Ганна. Поступово діти залишали батьківський дім. Дочки повиходили заміж. Так, Олена стала дружиною Якова Марковича — племінника гетьманши Анастасії Скоропадської (пізніше — генеральний підскар-

бий). Ганну-старшу обрав собі бунчуковий товариш Григорій Жоравко. Їхня родина оселилася у Новгороді-Сіверському. Ганна-молодша вийшла заміж за Петра Войцеховича — седнівського сотника.

Діти Павла Полуботка зростали не лише у розкоші. Їхній батько, випускник Києво-Могилянської академії, мав велику на той час бібліотеку, котра в чернігівському будинку полковника займала почесне місце. Вона складалась з латинських і польських книжок, бо Павло Полуботок добре володів цими мовами. Були в бібліотеці і два Євангелія з позолоченими сторінками. Павло Леонтійович вів своєрідний літопис, який увійшов в історію як «Хроніка Павла Полуботка», що охоплювала події в Україні протягом 1452—1715 років. Цей документ доступний кожному, хто вивчає українську історію, бо опублікований у книжці О. Коваленка «Павло Полуботок — політик і людина».

Історики схильні до того, що полковник Полуботок був релігійною людиною. У його Чернігівському маєтку сучасники нарахували понад сто різноманітних ікон. А, можливо, Павло Леонтійович був звичайним колекціонером? Коштів на реставрацію та оздоблення храмів Полуботок не давав. Правда, прихильно ставився до Вознесенської церкви у Чернігові, бо вважав її майже домашньою: храм розташувався поблизу полуботківської садиби. На старовинному іконостасі можна було побачити герб Полуботків. У церковній ризниці зберігалися срібні чаші, потири, богослужбові книги, подаровані його нащадкам. Дзвін для Вознесенської церкви відлитий на гроші Полуботка. Це — єдина річ, що збереглася після руйнації храму в кінці 50-х років ХХ ст. Експонується в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського.

Опис садиби Павла Полуботка та його синів, однієї з найбагатших чернігівських садиб ХVIII ст., здійснили російські офіцери після арешту полковника і наказного гетьмана в Санкт-Петербурзі в 1724 р. Чернігівські дослідники минушини Вадим Модзалевський та Петро Савицький ввели в науковий обіг цей документ у нарисі «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов», написаному 1914 р. і опублікованому 1992 р. у збірнику наукових праць «Чернігівська старовина». Тому не будемо переповідати опис садиби Павла Полуботка в Чернігові. Але без цієї цитати не обійтись: «По усадьбе Полуботка нельзя судить о рядовой черниговской, хотя бы старшинской усадьбе начала ХVIII ст.; из черниговских она, вероятно, богатейшая; одна

из самых богатых по всей Украине; но несомненно — она чрезвычайно характерна для страны и эпохи». ²³

Це ж саме можна сказати і про Полуботкову кам'яницю у Любечі — пам'ятник мурованої цивільної архітектури початку XVIII ст., побудовану у межах старої фортеці на замовлення гетьмана Івана Мазепи. У 1709 р. кам'яниця стала власністю Павла Полуботка. Від нього й одержала назву. До родини поміщиків Милорадовичів Полуботкова кам'яниця перейшла у другій половині XVIII ст. Нині кам'яниця руйнується. З пам'ятника архітектури її перетворено на господарську будівлю без опалення, з кованими завісами залізних віконниць і гніздами від численних засувів. Лише на малюнку українського художника О. Г. Сластіона Полуботкову кам'яницю можна побачити у первозданному вигляді.

Коли доводилось врегульовувати поземельні відносини або налагоджувати стосунки між козацько-старшинською адміністрацією і органами самоврядування, чернігівський полковник діяв в інтересах старшинської верстви. У 1721 р., заручившись підтримкою гетьмана Івана Скоропадського, Павло Полуботок домогся того, що Чернігівський магістрат додатково одержав земельні угіддя поблизу міста. Він контролював торгівлю зерном, горілкою та тютюном у межах Чернігівського полку, здійснював масштабні торговельні операції за участю польських купців, за наказом Петра I водив українських козаків у далекі східні походи супроти Персії і на будівництво Ладозького каналу. Тут на очах Чернігівського полковника третина козаків загинула від хвороб, голоду і непосильної праці.

У липні 1722 р. після смерті Івана Скоропадського Павло Полуботок до деякої міри вгамував своє «его» — став гетьманом, проте наказним. Його боротьба з Малоросійською колегією, котра робила все, аби придушити в Україні гетьманство, коштувала Полуботкові життя. Павла Леонтійовича викликали до Петербурга у листопаді 1823 р. і заарештували. Ув'язнений у Петропавлівській фортеці, він помер в одному з казематів 18 грудня 1724 р. Заспокоївся наказний гетьман у чужій землі, на цвинтарі церкви св. Сампсонія Странноприїмця за Малою Невою. З того часу ім'я Павла Полуботка оповите легендами, чутками, вигадками. Побутує думка, що Павло Леонтійович все життя домагався справжньої гетьманської влади, але в протиставленні з Петром I програв. Противники такого ставлення до особистості Полуботка переконані: він боровся за незалежність українсько-

го уряду, за незалежну країну, яку б Росія вважала своїм партнером.

Щоб там не говорили, але після смерті Павла Полуботка, перелякані й деморалізовані козаки та міщани не здатні були чинити опір призначенню на Чернігівське полковництво російських комендантів.

1723—1729 (1735?). БОГДАНОВ МИХАЙЛО СЕМЕНОВИЧ (САМСОНОВИЧ). У той час, коли Павло Полуботок знемагав у казематі Петропавлівської фортеці, Олександр Румянцев, наділений надзвичайними повноваженнями Петра I, примчав до Глухова — резиденції українських гетьманів. Мав намір знайти компрометуючі Павла Полуботка документи. Нічого не виявивши, Олександр Румянцев розпочав об'їзд Гетьманщини. Він заарештував і відправив до Петербурга цілу низку представників опозиції політики Петра I (Данило Апостол, Яків Лизогуб, Василь Жураківський та інші), здійснив призначення маловідомих, але зручних осіб на старшинські посади і полковництво. У Чернігові тоді військовим комендантом був Михайло Богданов. Його і було призначено полковником Чернігівським.

Рік народження Михайла Семеновича (або Самсоновича) — невідомий. Походив із старовинного княжого дворянського роду Тоузака Неклюдовича Богданова, якому Іоанн Грозний у 1580 р. пожалував маєтності. До своєї служби у Чернігові Михайло Богданов був стольником Петра I. Полковництво чернігівське прийняв десь у грудні 1723 р., поєднуючи командування полком з правами воеводи.

За даними Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського діяльність Михайла Богданова у Чернігові завершилась 1735 року. В. Кривошея називає іншу дату — вересень 1729 р.²⁴

В історичній літературі ми не знаходимо відомостей про справи Михайла Богданова на користь Чернігівського полку. Хіба що ось це: «Черниговский полковник Полуботок выбыл и на его место был назначен здешний комендант Михаил Богданов. Крепость Черниговская начала приходит в ветхость. Он доносил, что наемные сторожа, держащие караул, не имеют хорошего досмотра и городских ворот не запирают, пушки многие без станков, ворота обветшали и город земляной осыпался».²⁵ Як поставилися до цього у Петербурзі, ми не знаємо. Отож, можемо припустити, що Чернігівський полковник Михайло Богданов опікувався лише військовими справами.

1746 (1744?) — 1748 (1747?). ІЗМАЙЛОВ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ. Рік народження—невідомий. Дворянин. Його родовід бере початок від Івана Івановича Шаїна, чернігівського воєводи, що у XIV ст. оселився у Рязані. У нього був онук Ізмаїл, від якого Володимиріу Васильовичу дісталось прізвище Ізмайлов.

По-різному трактується термін його перебування на посаді чернігівського полковника. За В. Кривошеею — це грудень 1746 — червень 1748 рр. Правда, дослідник не дуже впевнений у цьому, бо окреслює роки знаками запитання. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського наводить інші дати: 1744—1747 рр. Жодна із енциклопедій не спростовує існуючу суперечність. Бо імені В. В. Ізмайлова там немає.

Можна припустити, що, виконуючи настанови імператриці Анни Іоаннівни, В. В. Ізмайлов через новостворену полкову канцелярію здійснював адміністративно-поліцейські права, контролював роботу рахункової комісії, куди надходили податки. Разом із чернігівцями пережив страшну пожежу, після якої навіть через п'ятдесят років на багатьох спустошених вогнем місцях не з'явилося жодної будівлі. Ймовірно і те, що Володимир Ізмайлов водив чернігівських козаків у складі російських військ під командуванням Б. К. Мініха проти Кримського ханства. А в оспіваному поетом бою під Очаковом загинуло чимало вояків Чернігівського полку.

Подальша доля В. В. Ізмайлова загубилася на шляхах історії.

1750 (1747?) — 1752 (1762?). БОЖИЧ ІВАН ПАНТЕЛЕЙ-МОНОВИЧ. Рік народження невідомий. Дворянин. Його батько, полковник сербського полку Пантелеймон Божич, — учасник Полтавської битви 1709 року. Іван Пантелеймонович 1737 р. отримав від князя Рудольфа Кантакузена грамоту на баронство. А син його, Гаврило Іванович, у 1784 році внесений до першої частини родової книги Чернігівського намісництва.

Доступна історична література не дає можливості з'ясувати, коли ж І. П. Божич обійняв посаду чернігівського полковника. За В. Кривошеею — це сталося 1750 року. За даними Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського — у 1747 р. Викликає сумніви і 1762 рік, коли, якщо йти за музеєм, Іван Божич залишив Чернігівське полковництво. Річ у тім, що в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона знаходимо інше: 1762 р. БРИГАДИР Іван Пантелеймонович Божич вийшов у

відставку. Значить, 1752 рік, на який посилається В. Кривошея, — вірогідніша дата припинення повноважень чернігівського полковника. Скупі відомості про нього не дають уявлення про діяльність Івана Божича на користь Чернігівського краю. Хоча то були роки гетьманства Кирила Розумовського, котрі принесли значні привілеї українському шляхетству. Чернігівський полк було розділено на два повіти — Чернігівський і Менський. Оскільки в Батурині споруджувався гетьманський палац Розумовського, через полкову канцелярію (вона підлягала Генеральній канцелярії, котра надавала різноманітні розпорядження з питань будівництва), вірогідно, Іван Божич організовував робітних людей з Чернігівського і Менського повітів. Як склалося його життя опісля, невідомо.

1762—1782 (1781?). МИЛОРАДОВИЧ ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ. У 1711 р., готуючись до війни з Туреччиною, Петро I у числі інших направляє серба Михайла Милорадовича секретним агентом для розпалювання ворожнечі між турецькими мусульманами та християнами. По війні Михайло разом із братами Гаврилом та Олександром переїхав до Росії. У 1715 р. цар призначив його гадяцьким полковником. Цю посаду М. Милорадович обіймав одинадцять років. Людиною був жорстокою. Неодноразово козаки скаржились на нього гетьману, однак той не міг чимось зарадити, оскільки Милорадович був ставлеником Петра I. До пари Михайлові була і його дружина, дочка генерального осавула Степана Бутовича, — жінка владна і безжалісна.

Подружжя мало сина Степана, котрий став батьком майбутнього чернігівського полковника Петра Степановича Милорадовича. Народився він близько 1723 р., вірогідніше, у Гадячі. Де здобував освіту, — невідомо. В історичній літературі ім'я Петра Милорадовича з'являється вперше як представника царського двору — гоф-фур'ера. Побрався із Софією Семенівною Полуботковою — правнучкою наказного гетьмана Павла Полуботка. У шлюбі був щасливий. Ця гілка Милорадовичів пишалася родинними зв'язками з Полуботками. Для вшанування пам'яті колишнього чернігівського полковника і наказного гетьмана історик Григорій Милорадович утримував у зразковому порядку кам'яницю Павла Полуботка у Любечі. У чернігівських храмах і монастирях над похованнями Полуботків встановив мармурові меморіальні дошки. За все сплачував власні гроші. Григорій Милорадович, до того ж, автор розвідки «О роде дворян Полуботок», інших історичних матеріалів. У дослідни-

цькій роботі йому допомагали полуботківські реліквії, котрі Григорій Милорадович ретельно зберігав.

Петро Степанович Милорадович обійняв посаду чернігівського полковника у 1762 році. З приводу цієї дати суперечностей немає. А щодо року, коли Милорадович перестав бути полковником, є різні думки. «Радянська енциклопедія історії України» називає 1781 рік. В. Кривошея — 1779 рік. У Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського знаходимо третю дату — 1782 рік. Де ж істина? Після ліквідації Чернігівського полку 27 вересня 1781 року за наказом Катерини II утворено Чернігівське намісництво. Таким чином, десь о цій порі Петро Милорадович поступився місцем новому начальнику — наміснику, який мав царські повноваження. Фактично ж Чернігівське намісництво почало своє існування з 30 січня 1782 року. Можна припустити, що до цього часу Петро Милорадович виконував свої обов'язки чернігівського полковника.

У роки полковництва Петра Степановича у Чернігові мешкало до 4000 чоловік. Міщани, козаки і посполиті селяни займалися сільським господарством: вирощували хліб, розводили тварин. Ремісники були об'єднані у 185 майстерень за тринадцятьма спеціальностями. У місті відбувалось чотири ярмарки на рік. Їх називали торговельними з'їздами. Сюди прибували купці з Ніжина з російськими і польськими товарами, донці з рибою, чумаки з кримською і коломийською сіллю. Серед купців особливу популярність мав якийсь Єнько, у руках котрого зосередилась торгівля закордонними товарами. Люди Єнька завозили мило, сукно, коси, хутро. З Чернігова вивозили горілку і вироби з дерева, перероблені лісові продукти. Найбільшими ярмарочними центрами були Ніжин і Кролевець.

Вважалося, що підлеглі Петра Милорадовича були досить освіченими людьми. Вони навчались у церковно-приходських школах і Чернігівському колегіумі, перетвореному 1776 року у духовну семінарію. Освіту тут здобували діти посполитих селян, козачої і духовної старшини. Цікаво, що в Чернігові до 1789 р. не було жодного світського учбового закладу.

Особливу турботу Петра Милорадовича викликала фортеця, оскільки Чернігів знаходився на кордоні із Польщею. Полковник звів тут нові фундаментальні споруди. Водночас з розбивкою кварталів і забудовою Московської слобідки (біля підніжжя Валу) поступово було здійснене перше регулярне планування колишнього Дитинця з урахуванням напряму давніх головних магістралей, Погорілих і Любецьких воріт.

Ще один клопіт був у Петра Милорадовича. Це — загальний міський притулок (богодільня), побудований на кошти його батька Степана Михайловича Милорадовича та братів Єньків. Складовою частиною притулку була міська лікарня. Ці важливі для городян установи знаходились біля Воскресенської церкви, навколо якої був цвинтар (частина його пізніше стала майданом). У 1765 р. вже працював міський лікар Яків Узнанський.

Петро Милорадович сварився з магістратом за хутір на Десні. Там були гарні сінокоси, дубовий гай та озеро. Сінокоси його цікавили як корм для артилерійських коней.

Для часів полковництва Петра Милорадовича характерні службові зловживання, а це сприяло незаконному переходу земель у приватну власність. Сам Петро Степанович володів маєтностями, де на нього працювало понад п'ять тисяч кріпаків.

Останній чернігівський полковник Милорадович помер 18 січня 1799 р.

ЧЕРНІГІВСЬКІ ВОЄВОДИ

—? **НОВОСІЛЬЦОВ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ.** Походив з дворянського роду. За переказами, пращур Новосільцових на ім'я Юрій Шалий або Шель був вихідцем з Литви. У першій половині XIV ст. він оселився у Москві. Його син Яків Юрійович, на прізвисько Новоселець, родоначальник Новосільцових, був окольничим князя Володимира Андрійовича Хороброго і збудував 1372 р. місто Серпухов (нині Московська область).

Володимир Васильович — онук Якова Юрійовича. Василь Якович, його батько, помер 1713 р. Відомий як президент мануфактур-колегії (пізніше комерц-колегії) і сенатор. Дружив з Біроном, після падіння якого був засуджений на заслання у власних селах. Можливо, цим пояснюється повне забуття Володимира Новосільцова, про якого ми лише знаємо, що він служив воєводою у Чернігові.

1660—1667. ЗАГРЯЖСЬКИЙ ІВАН. З 29 березня 1660 р. — воєвода у Чернігові. За роки служби чимало зробив для розвитку та благоустрою міста. Спорудив численні військові укріплення, обніс Чернігів ровами. При Загряжському у Борисоглібському монастирі збудовано дім для архієреїв. Це дало змогу пізніше Лазарю Барановичу перенести свою кафедру із Новгорода-Сіверського до Чернігова.

Як свідчать стародавні родовідні книги, Іван Загряжський походив з російського дворянського роду татарина Ісахара, після хрещення — Гавриїла. У князя Дмитра Донського був «ближнім человеком». Отримав від нього значні маєтності. Іван Загряжський був одним із найзаможніших чернігівських воєвод.

1665. ВОЛКОНСЬКИЙ ІГНАТІЙ. Відомо лише, що чернігівським воєводою став 14 вересня 1665 р. Цього ж року залишив службу. Можливо, походив з російського княжого роду св. князя Михайла Всеволодовича Чернігівського.

1665—1669. ТОЛСТОЙ АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ. Як воєвода відзначився добре організованою обороною Чернігова проти військ гетьмана Івана Брюховецького. За це став думним дворянином. Після Чернігова ніс окольничу службу. Помер 1690 р.

Родовід А. В. Толстого сягає в ті часи, коли чесний муж Індіріс приїхав «из немец, из цесарские земли» в Чернігів з двома синами і тритисячною дружиною. І відбулась та подія 1353 року. При хрещенні одержав ім'я Леонтій. Від нього пішло кілька дворянських сімей. Правнук Леонтія-Індіріса Андрій Харитонович переселився з Чернігова у Москву. Великий князь Василій Темний дав йому прізвисько Толстой (Андрій відрізнявся огрядністю). Так на Московії з'явилися відомі люди з прізвищем Толсті: Сілівестр Іванович—полковий воєвода на Трубі в Москві, вбитий поляками під Московою 1612 р.; Григорій Іванович — воєвода у Зубцові, помер 1636 р.; Василь Іванович (батько Андрія, чернігівського воєводи) був березівським і суздальським воєводою, помер 1649 р.

З цього коріння походить і Лев Миколайович Толстой. У середині 80-х років XIX ст. письменник відвідав Чернігівщину — батьківщину своїх предків.

1673—? ЧАПЛІН НИКОН ІЄВЛЕВИЧ. 31 грудня 1673 року був призначений воєводою Чернігова. Скільки тривала його служба, невідомо. Опісля був воєводою в Арзамасі.

Походив із стародавнього дворянського роду, започаткованого польським шляхтичем Чаплінським, котрий служив великому князю Михайлу Олександровичу Тверському у другій половині XIV ст. Нащадки його отримали прізвище Чапліних у середині XV ст.

Никон Ієвлевич — московський дворянин, головна дійова особа у литовському поході 1655—1656 рр. Військові заслуги Чапліна не залишилися непоміченими. Він був призначений чернігівським воєводою.

1679—? ЛЕОНТЬЄВ КІНДРАТ ІВАНОВИЧ. 5 серпня 1679 р. став воєводиою. Більше ніяких відомостей про нього відшукати не пощастило.

1680—? КОЛТОВСЬКИЙ СЕМЕН СЕМЕНОВИЧ. 3 березня 1680 року обійняв посаду воєводи. Відомостей про його службу в Чернігові не збереглося. Можливо, походив з старовинного дворянського роду Колтовських. Боярин рязанський Михайло Іванович Глебов «пожалован был в кормленье волостью Колтовскою» поблизу Москви і став писатися Колтовський. Його праправнука Анна Іванівна була з 1572 року дружиною Іоанна Грозного. Серед Колтовських у XVI і XVII ст. були воєводи і полковники.

1681. НАУМОВ ДАНИЛО ТРОХИМОВИЧ. Воєводиою став 5 березня 1681 року. Незабаром бухгалтерські книги, грошову казну, ратних людей з гарматами та ядрами, хлібні і соляні припаси, цареві указні грамоти і, нарешті, саму фортецю передав М. Кропоткіну.

1681—1682. КРОПОТКІН МИХАЙЛО. На посаді воєводи пробув рік. При ньому Чернігів розширив свою територію за рахунок будівництва. Вісім хат було зведено із дубового лісу. На початку 1682 р. згідно з указом російського царя і Малоросійської колегії у фортеці збудовано нову вежу також із дубового лісу. Грошові прибутки за цей час були значними, але Михайло Кропоткін належав до людей економних. Купив лише п'ять нових солдатських прапорів. А стрілецькі знамена так і залишились старими. Шуби, в котрі одягались ратні люди, також не мінялись, хоча перетворились на той час у лахміття.

Помешкання, де жили чернігівські воєводи, при Михайлові Кропоткіну складалося з трьох світлиць, сіней і горища. Під третьою світлицею — лазня. Михайло Кропоткін тримав під контролем провіант ратних людей. Хлібні запаси розміщались в одинадцяти ямах, у чотирьох так званих житницях і в одній коморі, зберігались сіль, вино. М. Кропоткін контролював продаж вина, бо від цієї торгівлі був значний прибуток. Турбувався воєвода і за поштове подвір'я. Тут було дванадцять коней, двадцять сім кіс (ними косили сіно для поштових коней), тридцять сокир, десять заступів, багато чого іншого. Михайло Кропоткін ревно виконував усі царські накази.

Можливо, його коріння треба шукати в родоводі Кропоткіних — удільних князів Смоленських. Засновником роду був князь Дмитро Васильович Кропотка, племінник останнього князя

Смоленського Юрія Святославича. Найближчою гілкою Кропоткіних для розуміння походження воеводи є гілка Бориса Михайловича Кропоткіна. У 1627—1629 роках володів значними маєтностями на Рязанщині. Нащадки Бориса Кропоткіна в XVII ст. служили стольниками, бували на воеводствах.

1682—1683. ЯНОВ СТЕПАН ІВАНОВИЧ. 4 січня 1682 р. Михайло Кропоткін передав воеводські справи своєму наступникові полковникові московських стрільців Степану Івановичу Янову. Від Михайла Кропоткіна йому дісталася в гарному стані фортеця, під командування перейшов 121 чоловік. 7 січня 1682 року Степан Янов прийняв хлібні, соляні, винні запаси. Того ж дня одружені солдати і стрільці одержали хлібне і соляне утримання у більшому розмірі, аніж неодружені вояки. На утримання поставлено тих, хто залишався на службі, поверх строку. Надано допомогу хворим. Степан Янов видав розпорядження, згідно з яким солдати, стрільці і вояки надстрокової служби несли варту по шість діб. Якщо у місті виникла важлива робота, то вартування скорочувалося на дві доби.

Не збереглося відомостей про походження Степана Івановича Янова. Ми не знаємо, де він служив опісля, чи був одружений, коли і де помер.

Скупі дані про Янова дають підстави припустити, що у листопаді 1683 р., коли він залишив службу, його наступниками були Григорій Калінін і московський полковник Семен Воейков. На жаль, про них не залишилось жодних свідчень.

1684—1685. БОРИСОВ ПЕТРО ІВАНОВИЧ. 8 серпня 1684 р. призначений воеводою. До того — полковник московських стрільців. Упродовж семи місяців виконував свої обов'язки. Вірогідно, його родовід бере початок від дядя Бориса з російського міста Кашири та його синів Микити і Григорія, котрі разом із прізвиськом Борисови (від імені батька), у 1680 р. стали володарями значних маєтностей і започаткували п'ятий дворянський рід Борисових. А може, Петро Іванович був родичем Григорія Микитовича Борисова — воеводи Чернігова у 1592 році.

1685—1686. ДЕМЕНТЬЄВ БОРИС ФЕДОРОВИЧ. Воеводство прийняв 8 березня 1685 року. До того був підполковником московських стрільців, розквартированих у Чернігові. Рік і сім місяців ніс свою службу Борис Дементьєв.

Батько воеводи — Федір Васильович, російський дворянин, володар маєтків у Московському повіті з 1550 року.

Борис Федорович після Чернігова ніс цареву службу в інших містах. Його ім'я зустрічається у родовій книзі Самарської губернії як володаря великого маєтку з 1690 р.

1686—1687. ЖЕЛЯБУЖСЬКИЙ ІВАН ОПАНАСОВИЧ. 23 жовтня 1686 року став чернігівським воеводою. Про його діяльність на цій посаді нам нічого невідомо. Він — московський дворянин польського походження. Народився 1638 р. у родині московського воеводи. Службу розпочинав при дворі Олексія Михайловича. У 1666 році Іван Желябужський — завідувач Коношенним приказом. Якщо Федір Олексійович дав йому чин думного дворянина, то наступні царі в 1684 р. зробили Івана Опанасовича окольничим, а потім вже і чернігівським воеводою.

Пізніше Іван Желябужський відіграв значну роль в історії московської дипломатії. Відомий своїми «Записками», котрі охоплюють період з 1682 до 1709 р. І. О. Желябужський змалював побут і звичай того часу, особистість Петра І, розповів про випадки різних зловживань і судових справ. Помер Іван Опанасович приблизно після 1710 року.

1687—1688. ІЗМАЙЛОВ МАТВІЙ ПЕТРОВИЧ. З 23 лютого 1687 року — воевода. Був на цій службі рік. Діяння його не збереглися у пам'яті народній. Вірогідніше за все, своїм походженням зобов'язаний стародавньому дворянському роду Ізмайлових, з якого вийшов і Чернігівський полковник Володимир Ізмайлов (1740-і роки).

1688—1690. ШАХОВСЬКИЙ ФЕДІР ІВАНОВИЧ. Воевода з 8 лютого 1688 року. Про його дворічну службу в Чернігові відомостей немає. Біографічні дані також відсутні, якщо не брати до уваги, що брат Шаховського, князь Семен Іванович, сидів на московському воеводстві в епоху Василя Шуйського.

1690—1691. ВОЛКОНСЬКИЙ ФЕДІР (ФЕДУЛ) ФЕДОРОВИЧ. Не залишив по собі як воевода ніяких свідчень.

Походив із стародавнього княжого роду Михайла Всеволодовича Чернігівського, молодший син якого Юрій одержав у власність Тарусу неподалік від російського міста Калуги. Правнуки Юрія Костянтин, Іван і Федір оселилися в Алексинському повіті. На річці Волконі придбали маєток. З того часу стали називатися князями Волконськими.

На початку XVI ст. старша гілка Волконських розділилася на три, засновниками яких були онуки Костянтина Юрійовича: Дмитро, Петро-Верига, Іпат-Потул Васильовичі.

Із нащадків Дмитра Васильовича Волконського Федір (Федул) Федорович і був чернігівським воеводою.

1691—1694. ПОЛЮБІН БОГДАН ФЕДОРОВИЧ. У нарисі В. Домбровського «Город Чернигов и Черниговская губерния» знаходимо такі рядки: «Воевода окольный Богдан Полюбин в 1691 г. по челобитью жилых солдат и стрельцов построил в новой крепости (на р. Стрижень. — Л. С.) церковь деревянную во имя князя Михайла и боярина его Феодора, которая стояла до 1766 г., а в сем году по ветхости разобрана».²⁶ Нинішня церква на честь князя Михайла та боярина його Феодора знаходиться на території Чернігівського військового госпіталю.

Після Б. Ф. Полюбіна чернігівськими воеводами служили Михайло Хилевський — підполковник солдатського строю і князь Іван Степанович Хатетовський. Але то було у 1700 і 1701 роках. Жодних фактів про діяльність цих чернігівських воевод не збереглося.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО. НАМІСНИКИ

У 1781 році скасовано Малоросійську колегію, генеральний суд, генеральну і полкову управи, а Гетьманщину поділено на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське.

Чернігівське намісництво утворилося відповідно до указу Катерини II 27 вересня 1781 р. Але життєздатним воно стало 30 січня 1782 р.

До Чернігівського намісництва увійшло 59 сотень Київського, Ніжинського, Лубенського, Гадяцького, Чернігівського і Стародубського полків. Адміністративним центром обрано Чернігів. Чернігівське намісництво складалося з 11 повітів. Це — Березнянський, Борзнянський, Гадяцький, Глинський, Городнянський, Зіньківський, Лохвицький, Ніжинський, Прилуцький, Роменський і Чернігівський повіти. У 2143 населених пунктах мешкало 746 500 чоловік.

У 1782 р. засновано герб Чернігова: чорний орел, на голові якого золота корона, а лівий кіготь птаха тримає золочений хрест.

Керував Чернігівським намісництвом повноважний представник Катерини другої, Малоросійський генерал-губернатор П. О. Румянцев — Задунайський.

1782—1790. РУМЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ. Народився 8 січня 1725 року на українсько-молдавському кордоні. Батько його, Олександр Румянцев, — вірний соратник і помічник Петра I. Мати Марія Матвієва походила з багатих бояр.

За своє життя Олександр Іванович Румянцев виконував різні доручення російського монарха. Так, 1738 р. керував Україною. Разом із сім'єю мешкав у Глухові. Вчителем у Петра Румянцева був місцевий педагог Тимофій Михайлович Сенютович — випускник Чернігівського колегіуму. Чи був він задоволений своїм учнем? Якщо виходити з того, що, навчаючись у Берліні з 1740 р., Петро Румянцев вів розгульне і надто жваве життя у

свої п'ятнадцять років, то не дуже. Проте така несерйозна поведінка не завадила йому стати фельдмаршалом, видатним воєначальником. Слава до Петра Румянцева прийшла у ході семирічної війни 1756—1763 рр. У 1758 р. про нього говорили як про командира, здатного вийти переможцем з будь-якого складного військового становища. Петро Румянцев командував кавалерією у битві при Грос-Егерсдорфі і виграв справу, чим викликав заздрість фельдмаршала О. Б. Бутурліна і шанобливе ставлення до нього Петра III.

Коли ж царську корону наділа Катерина II, Петро Олександрович Румянцев надіслав прохання про відставку. Але імператриця затримала його на службі. Річ у тім, що 10 листопада 1764 р. Катерина II видала Маніфест, в якому сповіщала «малоросійський народ» про увільнення Кирила Розумовського від гетьманства. Про вибір нового гетьмана в документі не йшлося. Цим же Маніфестом цариця знову започатковувала Малоросійську колегію, а президентом і губернатором Малої Росії призначала Петра Румянцева.

Перше, що він зробив, — своїм ордером від 31 травня 1765 р. організував регулярний поштовий зв'язок по всій Лівобережній Україні, зокрема, й на Чернігівщині. Пошт-директором призначив майора Скоропадського. Було вироблено статут про кінну пошту, відкрито по всій Україні 9 поштових трактів, з них 7 — на Чернігівщині, довжиною 2358 верст. На них діяло 72 станції, які обслуговували 15 поштмейстерів і 165 листонош. У їхньому розпорядженні було 300 коней, виділених полками. Серед них 182 коня передали Ніжинський, Стародубський, Чернігівський і Прилуцький полки. Виділяли ці полки і листонош: їх кількість — 91.²⁷ З утворенням Чернігівського намісництва поштові станції краю підпорядковувались поштамту, відкритому 1781 р.

У 1765—1766 роках Румянцев ввів посаду повітових комісарів, котрі контролювали збирання податків і здійснювали посередництво між населенням і російськими військами. Шість кінних полків у Глухові замість натурального фуражу почали отримувати «рублевый оклад с хаты».

З квітня 1765 до лютого 1769 р. Румянцев керував роботою по складанню опису Лівобережної України. Ця праця відома як «Румянцевський опис Малоросії». Перепис (він зберігається у Центральному державному історичному архіві України) подає відомості про населені пункти Бобровицької, Козелецької, Носівської та Остерської сотень Київського полку. Відображені тут сотні Ніжинського, Прилуцького, Стародубського і Черні-

гівського полків. Розкривається їхнє географічне положення, кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної сім'ї тощо.

Оцінюючи генеральний опис України, Михайло Грушевський писав, що ця робота є «важним джерелом для пізнання старого життя Гетьманщини, але не полегшила долі народної. Румянцев, сам одержавши великі маєтності на Україні, став дивитися на селянські справи очима українського пана і ніякої полегші ні від нього, ні від інших великоруських начальників українське селянство не мало».²⁸

Сучасні ж історики схильні до того, що «Румянцевський опис Малоросії» здійснювався з метою впровадження нового підвищеного оподаткування.

Із запалом Петро Олександрович виконував накази цариці, коли стежив за старшиною. Йдеться про вибори до спеціальної комісії по складанню законів Російської імперії. У 1767 році від Катерини II надійшло розпорядження направити з України виборних депутатів з написаними наказами від різних верств населення. Цей документ повинен був відповісти на запитання: яким хоче бачити український народ «Уложеніє» — нові закони для Росії. Старшина, козаки, міщани, духовенство висловилися за обрання гетьмана згідно із статтями Богдана Хмельницького. Це дуже розгнівало Румянцева і він розіслав офіцерів по полках, аби вони вплинули на ці настрої. А в Ніжинському полку депутатом було обрано чоловіка на ім'я Селецький. Він не захотів прийняти наказ про відновлення гетьманства та українських порядків. Тоді старшина його переобрала, а Румянцев усіх, хто складав наказ і скинув Селецького, поставив перед військовим судом. Тридцять три особи були приречені на страту. Втручання Катерини II врятувало їхнє життя: смерть замінили на вісім місяців в'язниці.

У 1768 році розпочалася російсько-турецька війна. П. О. Румянцев залишив Україну, аби за наказом цариці прийняти командування 2-ю армією, котра охороняла російські кордони від нападів кримських татар. Пізніше під його орудою з турками воювали 1-а російська армія. Війна тривала шість років і завершилася 1774 р. повною перемогою Росії, в чому значна заслуга П. О. Румянцева. Цей успіх було увінчано Кючук-Кайнарджійським мирним договором, підписаним вже генерал-фельдмаршалом Румянцевим. За талановито проведені операції за Дунаєм у 1775 році до його основного прізвища додалось ще одне — Задунайський.

За велінням Катерини II він повернувся в Україну для підготовки поступового введення тут загальноросійських порядків. Так, у 1782 році остаточно утворилися Чернігівське, Новгород-Сіверське і Київське намісництва, які за структурою нагадували російські губернії. Керівництво Чернігівським намісництвом здійснював Румянцев-Задунайський.

Перш за все чернігівське шляхетство отримало права «благородного дворянства». Наступний крок — привілеї новим чернігівським дворянам на володіння маєтками і селянами, котрих у 1783 р. остаточно було покріпачено. А чернігівські міщани дуже постраждали, бо їх Румянцев-Задунайський позбавив права володіти маєтностями, переходити в козаки і досягати старшинства, брати участь у самоврядуванні. Міщанство стає нижчим класом.

Імениті громадяни і купецтво збиралось раз на три роки на збори, отримавши попередній дозвіл від Румянцева-Задунайського. Міському товариству дозволялося просити у нього матеріальної підтримки, але цим правом громада ніколи не скористалась. На зборах обирався міський голова, 2 бургомістри і 4 ратмани в магістрат (суди), засідателі суду совісті і міський староста. У виборах брали участь молоді люди після 25 років, процент з капіталу яких становив не нижче 50 рублів.

З 1785 року під контролем Румянцева-Задунайського утворились міські думи, які були дуже обмежені у податковій і фінансовій діяльності. Міська звітність підлягала суворому контролю губерньського правління (а це знову Румянцев-Задунайський) і ревізії казенної палати. Секретар думи призначався і звільнявся губерньським правлінням, а тому повністю залежав від губернатора. Румянцеву-Задунайському були підпорядковані також прокурор, нотаріус, суди (громадянський, особливі суди для громадян з привілеями, окремі для селян), поліцейські заклади, лікарі, землеміри тощо.

Таким чином, ніякої самостійності у намісництві не існувало. Вся діяльність Румянцева-Задунайського спрямовувалася на знищення на Чернігівщині (як і по всій Україні) гетьманських і введення нових російських порядків.

Петро Олександрович був людиною надзвичайно багатою. До володінь фельдмаршала належали села Вишеньки і Черешеньки Коропського району. У Вишеньках зберігся палац, побудований для Румянцева-Задунайського за архітектурним про-

ектом Д. Г. Котляревського 1782—1787 роках. Коли у 1787 р. Катерина II проїздила через Чернігівщину, вона завітала до фельдмаршала. Імператриця не могла намілюватися палацем та Успенською церквою, що склали садибно-палацові комплекси Вишеньок і Черешеньок. Вражало поєднання східних і готичних архітектурних форм палацу, що надавало йому романтичного вигляду, а Румянцеву-Задунайському нагадувало події російсько-турецької війни, з якої полководець вийшов блискучим переможцем. Палац був розписаний. Проте збереглися лише первісні ліпні оздобы лицарського залу.

І сьогодні радують око палац і парковий ансамбль графа П. О. Румянцева-Задунайського, створені за проектом архітектора А. В. Квасова 1767—1768 рр. у Глухові. У цьому місті фельдмаршал жив, працював і зберігав свій архів. У 1784 р. сталася велика пожежа. Вогонь проковтнув 12 скринь із справами військово-похідної канцелярії фельдмаршала Румянцева. Упродовж 50 років у Глухові знаходився його особистий архів, котрий від перенасиченості вологи загинув. Те, що залишилось, у другій половині XIX ст. було перевезено до Києва.

У 1770 р. Катерина II подарувала фельдмаршалу село Володькову Дівицю Ніжинського повіту (тепер с. Червоні Партизани Носівського району). Румянцев віддав його князю П. М. Голіцину, коли дочка полководця Марія виходила за нього заміж. Потім селом володіла до 1917 р. інша дочка фельдмаршала О. П. Долгорукова та її нащадки. Син Микола Петрович Румянцев (1754—1826) — сенатор, відомий державний діяч. Мешкав у Петербурзі.

Сучасний історик О. Струкевич, створюючи історичний портрет П. О. Румянцева-Задунайського, наголосив: «Взявши в січні 1782 р. активну участь у офіційних кількадеennих церемоніях по відкриттю Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва, Румянцев припиняє здійснення безпосереднього управління краєм і лише наглядає за роботою адміністративних установ у намісництвах, де він особисто підібрав усіх начальників».²⁹

Останні сім років життя фельдмаршала були бездіяльними. Давались взнаки старість, хвороба. Ще замолоду він страждав від серцевих нападів. Фатальний стався 19 грудня 1796 року.*

* О. Струкевич називає іншу дату смерті — 8 листопада 1796 р.

Помер П. О. Румянцев-Задунайський у Ташані. Похований із військовими почестями у Києво-Печерській лаврі.

1781—1790. МИЛОРАДОВИЧ АНДРІЙ СТЕПАНОВИЧ. Народився 1726 р. у родині Степана Михайловича Милорадовича, чернігівського дворянина і мецената. Брат Андрія, Петро Милорадович був останнім чернігівським полковником. Ймовірно, Андрій Степанович розпочав службу бунчуковим товаришем у полку брата. Пізніше перейшов до регулярної російської армії під командуванням Румянцева-Задунайського. Разом з ним набув слави під час пруського походу і особливо у турецькій війні.

Ще у 1775 р. Катерина II намагалася запровадити в Україні губернські порядки. Але їй це не вдалося. І тоді вона згадала про здібності Петра Румянцева-Задунайського, свого вірного фельдмаршала, і знову відрядила його в Україну. У червні 1779 р. він отримав від імператриці повеління розпочати підготовку до запровадження в Україні намісництва за зразком російських губерній. А 3 липня 1779 р. Румянцев наказав Андрію Милорадовичу створити й очолити особливу комісію для збирання необхідної інформації.

Андрій Степанович склав опис Малоросії, що було першим кроком для здійснення планів Катерини II. Як тільки у 1781 р. утворилося Чернігівське намісництво, Милорадович був призначений його генерал-поручиком або губернатором. Який термін він обіймав цю посаду, точно невідомо. Вірогідніше, до 1790 року, коли графа Михайла Микитовича Кречетникова було оголошено генерал-губернатором Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва. Цю службу граф ніс до 1793 року. Про нього не збереглося навіть сухих відомостей.

Після відставки Андрій Степанович Милорадович переїхав до Петербурга. Помер 1796 року. Його син Михайло Андрійович Милорадович, народжений 1771 року, — відомий генерал. 26 грудня 1825 року усмиряв декабристів на Сенатській площі в Петербурзі. Був важко поранений і помер.

1796—1797. ВЯЗМІТІНОВ СЕРГІЙ КУЗЬМОВИЧ. Генерал-лейтенант. Сенатор. Обійняв посаду губернатора Чернігівського намісництва наприкінці 1796 р., а в травні 1797 р. залишив її.

1797. БАКУРИНСЬКИЙ ЯКІВ ЛЕОНТІЙОВИЧ. Таємний радник. Губернатором був короткий термін: з травня до 19 листопада 1797 року.

МАЛОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ. ГУБЕРНАТОР

За указом Павла I від 12 грудня 1796 року створено Малоросійську губернію. До її складу увійшли Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, 10 повітів Київського намісництва (серед них Козелецький та Остерський повіти) і 3 повіти Катеринославського намісництва. Вся територія Малоросійської губернії складалася з 20 повітів. Це — Гадяцький, Глухівський, Зінківський, Золотоніський, Козелецький, Конотопський, Кременчуцький, Лубенський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Сосницький, Стародубський, Хорольський і Чернігівський повіти з населенням 55—60 тисяч у кожному. Адміністративним центром Малоросійської губернії визначено Чернігів. Частково відновилися старі українські судові установи: скасовано губернські магістрати, верхні розправи. Розпочалась перебудова старого Чернігова на новий, сучасний. Перш за все це пов'язано з ліквідацією фортеці у 1799 році. До Росії були приєднані території Правобережної України і Білорусії, тому Чернігів перестав бути прикордонним з Польщею містом і фортеця втратила своє значення. Зникла потреба тримати тут державні та інші установи, населення отримало змогу вільно розселятися. У 1801 році складено план реконструкції міста. Згідно з ним у Чернігові поступово з'являлись прямі вулиці.

У 1799 р. у купця Володимира Леонтьєва відібрано за компенсацію земельну ділянку. Тут споруджено (ймовірно, 1800 р.) одноповерховий будинок для міської думи. Це помешкання дума використовувала до жовтня 1917 р. У 1908 р. надбудовано другий, а в 30-х рр. — третій поверхи. Будинок зберігся до нині, знаходиться на розі вулиць Куйбишева і Кирпоноса. У ньому розміщується Державний банк.

За планом 1801 року міське кладовище перенесено на поле поруч із Петропавлівською церквою, яка не збереглася. Сам же цвинтар зберігся і виходить на Старобілоуську вулицю. Тут поховані поет М. А. Вербицький, родина М. М. Неплюєва — вітчизняного освітнього і культурного діяча. Багато могил у за-

недбаному стані. Лише копітка робота над їх відновленням від криє нам нові імена.

На колишньому пасовищі утворено Олександрівську ярмаркову площу, де зосереджувалась торгівля лісом, сіном, соломою худобою. Її ще називали Новобазарною, аби не переплутати з Красною базарною площею. Нині тут Центральний міський базар і телецентр.

На вулиці Смоленській у 1804 р. за проектом архітектора М. Д. Маркелова зведено будинок губернатора. Нині — це вулиця Шевченка, № 57. У колишньому губернаторському домі (зразок архітектури неокласицизму) міститься Чернігівський будинок офіцерів. До 1917 року вів був резиденцією управителів Чернігівської губернії.

1797—1802. МИКЛАШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО ПАВЛОВИЧ.

Народився 1756 року в Чернігівській губернії у дворянській родині. Вірогідно, походив від дворянської гілки Стародубського полковника Михайла Андрійовича Миклашевського (1689—1706), якому від гетьманів Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи дістались численні маєтності. На початку XVIII ст. у Глухівсько-Петропавлівському монастирі с. Будища на його кошти споруджено трапезну з теплою церквою Успіння Богородиці.

Михайло Павлович Миклашевський відзначився під час придушення польського повстання Т. Костюшки, коли відстоював Волинську губернію. За це 1796 р. його призначено Волинським губернатором. А 19 листопада 1797 р. — малоросійським. Михайло Павлович переїхав до Чернігова. Скупі відомості не дають повної картини того, що сталося 1799 р. Відомо лише, що за вживання в донесеннях «несвойственных в российском языке» слів імператор Павло I усунув Михайла Миклашевського з губернаторської посади. Які саме слова вживав малоросійський губернатор (українські чи крутіші?), невідомо. Павло I недовго сердився на дворянина і незабаром повернув його у Малоросію. Згадку про діяльність Миклашевського як малоросійського губернатора загубилася в архівах.

У 1806—1807 рр. Михайло Миклашевський командував Катеринославською дружиною. Не вимагаючи для себе фінансової винагороди і помірно витрачаючи казенні гроші, він тримав військовиків наготові упродовж року. Призначений сенатором, Михайло Павлович нажив ворогів. У 1818 р. подав у відставку. Переїхав у Чернігівську губернію і майже 30 років займався сільським господарством, удосконаленням власної суконової мануфактури десь на Глихівщині. Помер у 1847 р.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНІЯ. ГУБЕРНАТОРИ

27 березня 1802 року указом Сенату Малоросійську губернію було ліквідовано. Натомість утворено Чернігівську і Полтавську губернії. Чернігівська губернія складалася із 12 повітів. Це — Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Коногоський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Стародубський і Чернігівський повіти. Кролевецький, Суразський і Остерський повіти увійшли до складу Чернігівської губернії за рік, згідно з указом Сенату від 27 травня 1803 року. У 1808 році з Нового міста повітові установи переведено до Новозибкова, і повіт став називатися Новозибківським. До 1917 р. істотних змін в адміністративно-територіальному поділі губернії не відбулося. Вона складалася з 15 повітів. За даними першого перепису в Росії 1897 року тут мешкало 2 321900 чоловік.

Чернігівська губернія була аграрним краєм з великим поміщицьким землеволодінням (близько 42% земельної площі), відробітками, селянським малоземеллям. Промисловість майже не розвинута: на початок XX ст. на Чернігівщині діяли 198 дрібних заводів і фабрик, де працювало майже 24 тис. чоловік.

Вищою посадовою особою в губернії був губернатор. Не лише як представник вищої урядової влади, а й як уповноважений міністерства внутрішніх справ, що виконує низку адміністративних функцій. Насамперед губернатор здійснював нагляд за ретельним виконанням законів і розпоряджень російського уряду. Мав право викликати до себе для пояснень всіх посадових осіб губернії без винятку, навіть, якщо вони вищі за рангом або класом. Винні несли покарання через губернське правління, якщо особи та установи, де вони працювали, безпосередньо йому підлягали. Якщо ж ні, то губернатор робив їм зауваження, а про хибну поведінку осіб сповіщав їхнє начальство. Губернатору було надане право здійснювати у будь-який час ревізії всіх губернських установ. Огляд губернії він робив щорічно або раз на два роки. Звіт надсилався цареві, копії — міністерству внут-

рішніх справ і головному місцевому начальству. Губернатор мав право своєю владою припиняти збори приватних товариств, клубів та артилей, якщо у їхніх діях вбачав небезпеку для держави.

Губернатор здійснював нагляд за іноземними громадянами та особами, за якими стежила поліція. Коли ж відбувались заворушення, він викликав війська і жандармські команди.

Губернатор мав право заявити про свою незгоду з обранням чиновників на те чи інше місце у місцевих адміністративних установах. На це йому відводилось два тижні. Всі папери про нагородження посадових осіб, перш за все, надходили до губернатора. Він контролював виконання настанов медиків (Врачебный Устав) у випадках епідемій чи тяжких масових захворювань, опікувався душевнохворими. В інших справах діяв через губернське правління і комітети у справах присутствія. Вони були створені на Чернігівщині за сенатським указом 27 червня 1874 р. замість мирових посередників і повітових з'їздів.

Комітети очолювали предводителі повітового дворянства, а членами цих комітетів були предводителі повітової земської управи і повітового справника.

Губернатор мав свою канцелярію і чиновників для особливих доручень, яких призначав сам.

Він ніс відповідальність лише перед царем. Ця відповідальність значно підвищувалась, коли на стіл монарха лягали представлення міністрів, сенаторів, що здійснювали ревізію губернії.

Таким чином, на думку істориків кінця XIX — початку XX ст., влада губернатора наближала губернське правління до французької системи місцевого управління. Подібно до французьких префектів, губернатори були водночас представниками верховної влади і агентами міністерства внутрішніх справ.

З утворенням Чернігівської губернії чіткіше визначилася посада генерал-губернатора. Призначався він імператором, з огляду на особливі заслуги і довіру до нього. Генерал-губернатор проводив у життя державну політику відповідного часу і діяв, виходячи з інтересів уряду. Про справи особливого значення безпосередньо доповідав цареві. Будь-які губернські установи зобов'язані були виконувати всі розпорядження військового губернатора. На випадок хвороби або від'їзду генерал-губернатор не мав права передавати свою владу іншій особі без імператор-

ського дозволу. Генерал-губернатор формував свою канцелярію і підбирав чиновників для особливих доручень. Положення 1861 року «Про заходи по збереженню державного порядку і громадського спокою» наділяло губернатора і генерал-губернатора деякими надзвичайними правами. Посада генерал-губернатора, введена Катериною II у 1775 р., була ліквідована 1917 р.

До лютневої революції 1917 р. Чернігівською губернією управляли різні правителі. Деякі з них залишили свій слід в історії Чернігівщини. Від інших збереглися лише імена та дати правління.

1802—1813. ФРЕНС/З/ДОРФ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ. Перший губернатор новоствореної Чернігівської губернії. Дійсний статський радник. Барон. Біографічні дані про нього загубилися. Ім'я Френс/з/дорфа зустрічаємо в історико-археологічному календарі Чернігівської губернії на 1906 рік: «18 января 1805 г. совершилось торжественное открытие Черниговской мужской гимназии в присутствии Куракина и Черниговского гражданского губернатора барона Ивана Васильевича Френздорфа».

Як губернатор він ніс на своїх плечах важку роботу по організації участі населення Чернігівщини у Вітчизняній війні 1812 року. У Чернігові, Семенівці, Коропі, Глухівському і Козелецькому повітах було сформовано шість козачих полків. У липні 1812 р. утворено ополчення з кріпосних селян. Для ополченців і регулярної армії населення Чернігівщини збирало кошти, продукти харчування, перевозило військові вантажі.

Не менший клопіт мав губернатор, коли з Білорусії були евакуйовані державні установи і частина населення. І. В. Френсдорф за підтримкою дворянських сімей, козаків і міщан зумів розмістити всіх належним чином. Нерез губернську канцелярію обивателі дізнавались про подвиги чернігівських козачих полків у битвах під Бородином, Красним, Пінськом та в багатьох інших операціях.

У жовтні 1812 р. протягом шести днів Чернігівське ополчення утримувало лінію оборони від Остерського до Городнянського повіту... Чернігівські ополченці відзначились під час боїв за білоруське місто Могильов. У 1813 р. вони брали участь у закордонному поході, визволяючи народи Європи від наполеонівських військ. Імена драгунів-чернігівців Тараса Харченка, Микити Власенка, Миколи Павлова, Петра Мелешка, унтер-офіцерів Андрія Гармаша, Мусія Ігнатенка, Герасима Гайдукова, організатора селянських партизанських загонів Єрмолая Четвертака та бага-

трьох інших навіки залишились в історії Вітчизняної війни 1812 р.

У вересні 1814 р. ополченські полки повернулись додому, в Чернігів. Але їх вітав вже інший губернатор. Бо І. В. Френсдорф залишив свою посаду 22 квітня 1813 року. Подальша його доля загубилась десь в архівах.

1802—1806. КУРАКІН ОЛЕКСІЙ БОРИСОВИЧ, генерал-губернатор. Представник російського княжого роду, засновником якого був князь Патрикій Олександрович Звенигородський з Волині, правнук литовського князя Гедеміна. У 1397 р. виїхав у Новгород. Від нього пішли роди Патрикеевих, Хованських, Булгакових та інших. Його праправнук, князь Андрій Іванович Булгаков, на прізвисько Курака, став родоначальником Куракіних.

Олексій Борисович Куракін народився в 1754 або в 1755 році у родині Бориса Івановича Куракіна — відомого дипломата петровської доби. Петро І і Борис Куракін мали за дружин сестер Лопухіних. Борис Іванович керував послами Росії, що були акредитовані при європейських дворах. Славився як розумна людина і досвідчений політик.

Його молодший син Олександр Борисович (1752—1818) теж залишив помітний слід у російській дипломатії; надзвичайний посол у Відні та Парижі — він користувався повагою колег з інших країн. За роки царювання Павла І двічі призначався віцеканцлером Росії.

Олексій Борисович Куракін був людиною суцільних суперечностей. З одного боку — мав гострий розум, з іншого — обмежений світогляд. Вів розгульне життя, відрізнявся марнотратством і метушливістю у справах. І в той же час полюблив зовнішній порядок, був педантом. Куракін приваблював шляхетними манерами і виглядом статечного чоловіка. Катерина ІІ ставилася до Олексія Борисовича як до державної особи. В останні роки свого життя імператриця призначила його на посаду керуючого третьою експедицією для свідчення державних рахунків. А Павло І зробив Куракіна генерал-прокурором. Олександр І — Чернігівським генерал-губернатором. У 1807—1811 рр. князь Куракін — міністр внутрішніх справ, пізніше — голова департаменту економіки Державної ради і канцлер російських орденів. Помер О. Б. Куракін 1829 р.

У Чернігові його пам'ятали як генерала, котрий знищив фортецю, бо в ній відпала потреба. Фортечні вали порозкопували і на їхньому місці з'явилися бульвари, що протяглися з

1805 р. уздовж Преображенської і Смоленської вулиць (нині вулиці К. Маркса і Шевченка). У 1805 р. на місці фортечних будівель, де розміщались місця присутствій, церква і навіть приватні оселі, зведено будинок гімназії з колонами та за проектом архітектора А. Карташевського реконструйовано будинок архієпископа. Тут розмістилось губернське правління, а нині—Архів Чернігівської області. Архієрейський дім зайняв почесне місце на вул. Мстиславській (нині — Фрунзе, № 2). Гімназія ж розташувалась на вул. Катеринівській (нині — Горького, № 4).

Проте путівники по місту Чернігову, видані в 60-ті рр. ХХ ст., та енциклопедичний довідник «Чернігівщина» (К., 1990) стверджують, що на вулиці Гончій (?) (нині — Горького, № 4) 1804 р. зведено дім губернатора за проектом архітектора А. Д. Захарова. Саме цей будинок, на думку складачів путівників, генерал-губернатор Куракін передав для Чернігівської класичної чоловічої гімназії. Цій тезі суперечать такі рядки з книги «Очерк истории города Чернигова. 907—1907» (Чернигов, 1908): «В зданиях упраздненного Пятницкого монастыря 1789 г. учреждается главная народная школа, преобразованная в 1805 г. в м. (мужскую. — Л. С.) гимназию; по преобразовании гимназия перешла в строящийся тогда губ. дом (ныне старый), для нее же начата перестройка дома (1804)....».

Тобто, Чернігівська класична чоловіча гімназія тимчасово розмістилася в домі губернатора, котрий зведений 1804 р. по вул. Смоленській (нині — вул. Шевченка, № 57, Будинок офіцерів). А у 1805 році цей учбовий заклад переселився у спеціально збудоване приміщення по вул. Катеринівській (нині — вул. Горького, № 4). На користь цієї думки свідчить стаття про О. Б. Куракіна з історико-археологічного календаря Чернігівської губернії на 1906 рік. Виявляється, що 13 січня 1806 р. Чернігівські губернські дворянські збори вирішили подарувати Олексію Борисовичу Куракіну, котрий виїздив з України, золоту вазу на знак подяки за його добрі страви на користь чернігівського краю. Тодішній губернський предводитель дворянства Микола Стороженко відрядив секретаря Івана Степановича Ёнька до Санкт-Петербурга, де він зробив замовлення на вазу золотих справ майстру Фрідріху Богдановичу Стефанцю. Вручаючи подарунок князю Куракіну, предводитель дворянства відзначив, що завдяки Олексію Борисовичу Чернігів чудово упорядкувався. Відкрито сирітський дім для дітей бідних дворян, а також ремісниче училище для інших верств населення. Гордістю міста стала чоловіча гімназія, для якої, за

словами М. М. Стороженка, «князь не задумываясь уступил свой генерал-губернаторский дом, устроенный в 1804 г. по ул. Смоленской за церковью Вознесения».

Це був дім цивільного губернатора. Тому, ймовірно за все, князь Куракін поступився помешканням-канцелярії губернатора, яке знаходилось поруч.

Міський парк, де полюбляють відпочивати чернігівці, теж започаткований князем Куракіним.

З огляду на те добре і корисне, що залишив після себе в Чернігові генерал-губернатор Олексій Борисович Куракін, дивними здаються слова сенатора Михайла Сперанського, котрий вважав, що князь відповідав лише одній посаді: «Все тот же квартальный надзиратель или следственный пристав». Цю фразу сенатор виголосив 1823 року. Можливо, згадав свою роботу у Куракіна домашнім секретарем, забуваючи, що то був перший крок у велике життя державного діяча. Але то вже інша історія.

1813—1818. БУТОВИЧ ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ. Народився 1759 року в родині дворян шляхетського походження. По Чернігівській губернії нащадки Бутовича — від військового товариша Івана Богдановича. У нього був син Степан Іванович — генеральний осавул (1709—1717), одружений з Марією Яківною Лизогуб (дочка Якова Лизогуба). Другий син Григорій Іванович, священник, володіння мав у Куликівці. У Степана Івановича Бутовича залишилося двоє синів — Дем'ян Степанович і Степан Степанович. Олексій Петрович був онуком С. С. Бутовича. Подробиці його біографії невідомі.

13 липня 1813 р. О. П. Бутович обійняв посаду чернігівського губернатора. Новий управитель зіткнувся з багатьма проблемами. Це — криза дрібних поміщицьких господарств, селянське безземелля, неспроможність кріпаків вчасно сплачувати податки, зростання поміщицьких боргів. Необхідно було пристосовуватися до нових економічних умов. Як губернатор, О. П. Бутович змушений був підтримувати поміщицьке підприємництво. Народжувалось гуральництво, цукроваріння, суконне виробництво. Зростала торгівля за рахунок спеціалізації внутрішніх ринків. Так, міщани з Ніжина, козаки з Менщини, Срібного і Прилук спеціалізувалися на збуті тютюну.

Поступово відбувався процес розшарування різних категорій населення, особливо селян, які відмовлялися коритися своїм поміщикам. Вони отруювали сіножаті, палили садиби, навіть

брали до рук зброю. Достовірних фактів про те, як губернатор Олексій Бутович вгамовував конфлікти, не збереглося.

А Чернігів, населення якого складало понад 5 тис. чоловік, жив своїм життям: будувався, витрачав кошти на освітлення, на впорядкування міського саду і майданів. Чималі гроші виділялися на утримання мостів, знищення бродячих собак, на те, щоб забезпечити всім необхідним військовиків.

Життя у місті йшло розмірено і досить одноманітно. Тиша порушувалась лише тоді, коли проводились з'їзди дворянства губернії. Тоді влаштовувались бали, звані обіди, театральні вистави, маскаради. Але свято швидко закінчувалося. Гості роз'їжджалися по повітах, і Чернігів знову поринав у повсякденність.

За часи губернаторського правління О. П. Бутовича споруджено приміщення Ніжинського ліцею, а у Новгороді-Сіверському — торговельні ряди. Відкриті вищі початкові училища в Городні, Сосниці, Козельці. А в Чернігові — повітове духовне училище.

Цим і обмежується розповідь про справи, до яких міг бути причетним губернатор Олексій Петрович Бутович, дійсний статський радник. Його губернаторська служба в Чернігові припинилася 26 липня 1818 р. Помер О. П. Бутович 1829 р.

1818—1824. ФРОЛОВ-БАГРЕЄВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСІЙОВИЧ. Народився 1785 року в маєтку Локна на Полтавщині. Скупі відомості про майбутнього чернігівського губернатора не дають уявлення про його родинне коріння. Юнкером він розпочав службу в колегії іноземних справ. Його дипломатична місія проходила в Берліні, Молдавії, під час задунайської військової кампанії, яка завершилася підписанням миру з Портою. За внесок у цю справу Олександра Олексійовича було нагороджено орденом Володимира 3-го ступеня. Він став дійсним статським радником. Коли розпочалась Вітчизняна війна 1812 р., Фролов-Багреєв отримав призначення у ставку адмірала Чичагова — головнокомандуючого західною армією. За його наказом Олександр Олексійович відновлював громадянський порядок у Гродненській губернії і тимчасово нею управляв. А далі послужний список Фролова-Багреєва мав такий вигляд: 1813 р. — ставка князя Баркляя-де-Толлі; австрійського генерала-фельдмаршала князя Шварценберга (до першої паризької мирної угоди); 1815 р. — другий вступ російських військ у межі Франції, адміністрація генерал-губернатора Алопеуса з питань управління французькими департаментами, зайнятими російськими війська-

ми. У Франції Фролов-Багреев прослужив близько трьох років. Повернення додому принесло Олександрові Олексійовичу нове призначення: він отримав посаду чернігівського губернатора.

21 липня 1818 р. новий управитель прибув до Чернігова. Найбільшими поміщиками на той час тут були графи Толстой, Кушельов-Безбородько (до речі, родич губернатора), Мусін-Пушкін, Голіцини, Долгорукі, Головіни, Любомирські, Якубовичі, Дурново. Вони зверталися до Фролова-Багреева за допомогою, бо заборгованість поміщицьких господарств зростала. Велику кількість кріпосних селян поміщики заклали у різних кредитних установах. Чернігівський губернатор заохочував тих господарів, хто розширював площі під технічними культурами — тютюном, льоном, цукровими буряками. Розвивалось гуральництво. Для збуту горілки в губернії було відкрито кілька сот шинків.

Олександр Григорович Кушельов-Безбородько, багатий поміщик, у 1825 р. в селі Макошино на Менщині побудував першу в Україні цукроварню.

Для горілки потрібен був посуд. От і набуло розвитку скло-виробництво. Вісім скляних заводів, заснованих у 1823 р. в Городнянському і Суразькому повітах і Мені, випускали пляшки, бутлі, кухлі, різний посуд, листове скло.

Багато клопотів завдавало бездоріжжя. Боротися з ним у губернатора Фролова-Багреева не вистачало ні сил, ні коштів. Тому набувало поширення чумакування. Характерним воно було для Борзнянського, Ніжинського і Сосницького повітів. Чумаки доставляли сіль, рибу, предмети першої необхідності, котрі не вироблялися в межах Чернігівської губернії.

Час від часу то в одному, то в іншому місці губернії спалахували селянські виступи. Доведені до відчаю кріпаки підпалювали поміщицькі садиби, вбивали управителів маєтків. Селян підтримували робітні люди.

Жовтневого дня 1823 р. Фролову-Багрееву доповіли, що біля будинку губернатора зупинились якісь люди. З'ясувалось, що то була делегація від робітних людей Машівської мануфактури Новгород-Сіверського повіту. Вони принесли скаргу на свою адміністрацію. Чернігівський губернатор з делегатами не зустрівся, а скаргу прочитав. Наказав їм передати, що їхні звинувачення на адресу графа Уварова безпідставні. Ходаків етапом повернули до мануфактури. Але на цьому справа не завершилась. Робітники застрайкували. У кінці грудня 1823 р. справою страй-

куючих зацікавився місцевий суд. Він виправдав дії графа Уварова.

4 березня 1820 р. в Ніжині урочисто відкрився лицей, споруджений на кошти Олександра Адрійовича Безбородька, діда Фролова-Багрієєва. Ці гроші він заповідав своєму братові Іллі Адрійовичу, який і розпочав будівництво. Справу завершив його онук Олександр Григорович Кушельов-Безбородько, котрий і запросив чернігівського губернатора Фролова-Багрієєва на урочистості.

Бували дні, коли Олександр Олексійович сумував у тихому провінційному Чернігові. Використовував будь-який привід, щоб поїхати до Петербурга. У цьому місті мешкав його улюблений дядечко Віктор Павлович Кочубей — граф і блискучий урядовець. Одного разу, перебуваючи у графському домі, Олександр Олексійович познайомився з Єлизаветою Сперанською, в яку закохався з першого погляду. Вона була дочкою Михайла Михайловича Сперанського, відомого сановника, котрий надихнув Льва Толстого на створення образу сенатора Кареніна в романі «Анна Кареніна».

У травні 1822 р. Олександр Фролов-Багрієєв та Єлизавета Сперанська заручились. Шлюбна церемонія відбулась 16 серпня 1822 року. Подружжя приїхало до Чернігова, де прожило два роки. У травні 1823 р. вони радо зустрічали батька Михайла Сперанського. Яке враження на нього справив Чернігів, ми не знаємо. Відомо, лише, що 27 травня 1823 р. сенатор і Фролов-Багрієєв відвідали іспити в Чернігівській чоловічій гімназії.

А 1 липня 1824 р. Олександр Олексійович залишив посаду чернігівського губернатора. Тоді він вже був батьком маленького Михайлика, якого Єлизавета Фролова-Багрієєва народила в Чернігові.

Олександра Олексійовича було призначено членом ради міністра фінансів. Фролови-Багрієєви оселилися в домі Михайла Сперанського. До 1839 р. в їхній родині з'явилось ще двоє дітей.

Після смерті батька, що сталася 11 лютого 1839 р., Єлизавета Михайлівна виїхала до Німеччини. Чоловік її на той час був вже сенатором. У 1844 р. старший син Михайло, ротмістр Астраханського керасирського полку, у перший день приїзду на Кавказ був вбитий товаришем під час п'яної бійки. Поховавши сина, Єлизавета Михайлівна шукала заспокоєння у поїздках, по святих місцях. Додому повернулась у червні 1847 р. Тоді ж

дізналась, що Олександр Олексійович помер 11 вересня 1845 р. в своєму маєтку на Полтавщині. Єдиним сенсом життя для Єлизавети Михайлівни стала дочка Марія Олександрівна, чоловіком якої був князь Р. Н. Кантакузін.

У 1850 р. колишня дружина чернігівського губернатора на-завжди виїхала до Відня. А незабаром вся Європа зачитувалась її романами чудовою французькою мовою, що викликало неабияке здивування Проспера Меріме. На батьківщині ім'я романістки Єлизавети Фролової-Багреевої невідоме. Вона померла 23 березня 1857 р., переживши свого чоловіка майже на два-надцять років.

1824—1828. МОГИЛЕВСЬКИЙ ПАВЛО ІВАНОВИЧ. Посаду губернатора обійняв 24 липня 1824 р. Яким він був як управитель губернії, ми не знаємо. Можна лише окреслити деякі події суспільно-політичного життя Чернігівщини за роки його правління.

У селі Дігтярі на Срібнянщині відомий землевласник Петро Галаган розпочав будівництво уславленої пізніше садиби за проектом архітектора П. А. Дубровського. Коли ж у Прилуках (то був 1827 рік) відбулось відкриття приватного пансіону для дівчат, у Ніжинській гімназії вищих наук розпочалась справа про вільнодумство, до якої був причетний М. В. Гоголь. Студенти-ніжинці створили бібліотеку вільного читання із творів О. С. Гриб'єдова, О. С. Пушкіна, К. Ф. Рилєєва, Ф. Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, яку вів Микола Гоголь — майбутній письменник. За читання забороненої літератури студентів М. Я. Прокоповича, О. С. Данилевського, П. І. Мартоса виключено з гімназії разом із деякими професорами (М. Г. Білоусов, С. М. Андрущенко, Ф. О. Зінгер та ін.). Справа про вільнодумство тривала до 1830 року. Чиновник міністерства народної освіти дійшов висновку, що студенти Ніжина перебували під впливом ідей декабристів, і він не був далекий від істини. Річ у тім, що активними членами «Товариства об'єднаних слов'ян» були М. І. Горбачевський, народжений у с. Переходівці Ніжинського повіту, М. І. Мозгалевський — теж ніжинець. П. О. Зарецький — з Сосниччини. Олександр Якубович — уродженець с. Липового на Талалаївщині. У листопаді 1825 р. до Чернігова приїздили С. А. та М. І. Муравйови для переговорів із членами Південного товариства. Чи знав про це губернатор Могилевський? Як і про те, що професори Ніжинської гімназії І. С. Орлай, М. Г. Білоусов, К. В. Шапалинський та інші підтримували зв'яз-

ки з П. І. Пестелем та М. І. Муравйовим? Гадаємо, знав. Служба спостереження працювала добре.

У серпні 1824 р., повертаючись з Одеси до Пскова, Олександр Пушкін зупинився у чернігівському готелі «Царград», який не зберігся. На цьому місці тепер ювелірний магазин «Янтар». Чи відбулась зустріч опального поета з губернатором Могилевським? Можливо, бо як представник міністерства внутрішніх справ був зобов'язаний знати в обличчя «дітей своїх», що підлягали перевихованню.

У рік, коли завершувалась губернаторська служба П. І. Могилевського, в мало кому відомому селі Митченках Бахмацького повіту бджоляр-експериментатор Петро Прокопович заснував школу бджільництва, яка прославила Україну.

5 липня 1828 р. Павло Іванович Могилевський, дійсний статський радник, залишив посаду чернігівського губернатора.

До вересня 1828 р. управителем краю був генерал-губернатор Малоросії М. Г. Репнін-Волконський.

1828—1839. ЖУКОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ. Генерал-майор. На губернаторській посаді перебував з 30 вересня 1828 р. до 11 січня 1839 р. Біографічні відомості відсутні. Вірогідно, належав до одного з російських родів Жукових, родоначальником якого вважається грек Іоанн Самолвін. До Київської Русі з Константинополя він прибув із царівною Анною, нареченою князя Володимира. Великий князь дав Іоанну Самолвіну прізвисько Жук. Від нього пішов рід російських дворян Жукових.

Діяльність чернігівського губернатора Миколи Жукова проходила на тлі наростаючих селянських невдоволь. Набували розквіту суконне виробництво, торгівля. У 1835 р. по Десні й Дніпру почали курсувати пароплави. У Чернігові, Новгороді-Сіверському, Острі виникли великі пристані. За межі губернії по Сейму, Десні і Дніпру вивозилася відповідна кількість продуктів, промислових і ремісничих виробів.

У Чернігові працювала міська дума, котра вишукувала кошти на утримання губернаторського дому (він належав місту), вирішувала медичні, поліцейські, пожежні, військові, освітянські справи, займалась освітленням вулиць, опаленням домівок.

У 1831 році з благословіння губернатора Жукова розпочалося будівництво нового шосе, яке за тридцять років стало складовою частиною Санкт-Петербурзького тракту протяжністю 189 верств. Тракт прокладено через Остерський, Козелецький, Чернігівський та Городнянський повіти.

У січні 1838 р. побачив світ перший номер газети «Черниговские губернские ведомости». Редакція часопису містилася по вул. Шосейній (тепер Леніна). Окрім офіційних матеріалів, газета з часом публікувала в неофіційній частині повідомлення про місцеві новини, статті з фольклору, етнографії, археології, історії, географії, економіки краю. На сторінках «Губернских ведомостей» вперше були опубліковані уривки з «Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку». Саме ця газета ознайомила своїх читачів з працею О. Ф. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис». Так було пошановано пам'ять про видатного українського вченого та краєзнавця. Неофіційну частину газети редагував О. В. Шишацький-Ілліч — відомий на Чернігівщині етнограф і фольклорист.

А в селі Погорільцях Новгород-Сіверського повіту (тепер Семенівського району) 1836 р. помирає популярний на той час російський письменник О. О. Перовський (Антоній Погорільський). Його маєток успадкував О. К. Толстой — племінник і відомий російський поет. Сюди до нього приїздили двоюрідні брати, поети Володимир, Олександр та Олексій Жемчужникови. Олексій Толстой, Олександр та Володимир Жемчужникови виступали під колективним псевдонімом Козьми Пруткова.

Скромним був візит до Чернігова відомого російського композитора Михайла Глінки, який відбувся влітку 1838 р. Зупинився в духовній семінарії. Тут відібрав талановитих співаків для Петербурзької капели хлопчиків. Відвідав композитор і кананівського поміщика Григорія Тарновського.

Тяжкі події того літа сталися у селі Володькова Дівиця Ніжинського повіту (тепер с. Червоні Партизани Носівського району). Маєток П. О. Румянцева-Задунайського перейшов у власність князя П. М. Голіцина. Понад дві тисячі кріпаків не визнали влади нового поміщика. Вони вимагали перевести їх у державну власність. З кожним днем напруга зростала і стала настільки загрозливою, що князь Голіцин змушений був викликати війська. Губернатор Жуков дав на це згоду. Покарання було жорстоким. Над головними бунтівниками відбувся суд, який виніс вирок: каторжні роботи в Сибіру.

1839—1841. ШЕРЕМЕТЬЄВ ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ. Народився 1790 року. Службову кар'єру розпочав у канцелярії Московського генерал-губернатора. А з 30 березня 1813 р. Василь Шереметьєв на військовій службі: поручик Охтирського гусарського полку, ротмістр лейбгвардії гусарського полку. Це

вже був 1816 рік. Хвороба змусила його 16 червня 1816 р. вийти у відставку і оселитися в маєтку Мценського повіту Орловської губернії. Колишній військовий з головою поринув у сільськогосподарські справи. Проте брав живу участь у житті Орловського губернського дворянства, дворяни Мценського повіту зробили Шереметьєва своїм предводителем. Це сталося 30 січня 1830 року. А через три роки Василь Олександрович обраний орловським губернським предводителем дворянства. Але за рік до закінчення терміну Шереметьєв змушений був залишити цю посаду, бо 21 лютого 1838 року отримав призначення управителя Харківської губернії, звання статського радника. В Харкові служив недовго: 18 лютого 1839 р. Шереметьєв обійняв посаду чернігівського губернатора із званням дійсного статського радника. Василь Олександрович управляв губернією два роки, до 22 січня 1841 р.

Потім обіймав посади петербурзького губернатора, виконуючого обов'язки міністра юстиції, за наказом царя здійснював ревізію судових місць в російських губерніях, став таємним радником, був членом комісії прошеній на ім'я царя, почесним опікуном Санкт-Петербурзької опікунської ради. Після того, як Василь Шереметьєв отримав звання дійсного таємного радника, 30 серпня 1856 р. його призначено членом Державної ради. На цій посаді Василь Олександрович залишався до самої смерті (11 квітня 1862 р.).

Ми нічого не знаємо про його родинне життя, нащадків, інтереси та уподобання. І, на жаль, нічого про діяльність В. О. Шереметьєва на посаді чернігівського губернатора. За два роки його управління краєм нічого суттєвого не відбулося.

1841—1855. ГЕССЕ ПАВЛО ІВАНОВИЧ. Відсутні відомості про його походження. Народився 1801 року. Посаду чернігівського губернатора обійняв 28 січня 1841 року. За роки його правління відбулись такі події: 1841 р. в Чернігові створено першу пожежну команду, а за кілька років (ймовірно, в 1846) закладено на місці Дитинця парк — Центральний парк культури і відпочинку ім. М. М. Коцюбинського, в 1853 р. на Красній базарній площі було збудовано спеціальне приміщення для театру, яке проіснувало до початку ХХ ст.

Кріпосне право все більше загострювало обстановку на селі, наростало селянсько-поміщицьке протистояння. Так, у 1845 р. було вбито поміщика Бурцева, криваву розправу вчинили селяни-кріпаки Чернігівського повіту над своїми панами 1847 р. За

цих обставин губернатор проявив себе безкомпромісною, жорстокою людиною, придушуючи прояви непокори.

У 1854 р. розпочалася Кримська війна. Указ імператора від 15 квітня заохочував селян-кріпаків до формування гребної флотилії на Балтійському морі, даруючи їм тим самим свободу. Але поміщики приховували від них цей документ. Однак у розпалі сільськогосподарських робіт селяни, прочувши про можливість звільнитись від кріпацтва, кидали свої села, щоб записатися до ополчення. Часто їх повертали назад силою. Селянські заворушення зросли після Маніфесту 14 грудня 1854 р. Він закликав всіх підданих встати на захист батьківщини, бо Росія програвала Кримську кампанію. Наступний Маніфест від 10 лютого 1855 року розв'язав селянам руки: вони масово залишали своїх кріпосників.

Та тут Павло Іванович Гессе повернув все так, щоб інтереси поміщиків потерпіли якомога менше. Жандарми і військові встановили відносний порядок.

У травні 1843 р. Тарас Шевченко вперше проїздив через Чернігів, прямуючи з Петербурга в Україну. А в 1844 р. звернувся до П. І. Гессе з листом-проханням допомогти поширити на Чернігівщині перший випуск офортів «Живописної України». Чернігівський губернатор не відмовив. У 1846—1847 рр. Тарас Шевченко жив у садибі Лизогубів у Седневі. Працював над «Кобзарем», малював седнівські краєвиди. Павло Гессе не знав тоді, що відомий український поет і художник є членом Кирило-Методіївського товариства — таємної політичної організації, котра головним своїм завданням вважала знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським ладом і наданням Україні широкої політичної автономії. У березні 1847 р. товариство було викрито, а його членів, в тому числі й Т. Шевченка, заарештовано. Однак друзі не залишали поета в біді. І серед них Андрій Іванович Лизогуб — седнівський поміщик. У 1850 році на вимогу шефа жандармів Олексія Федоровича Орлова Павло Іванович Гессе викликав до Чернігова А. І. Лизогуба і заборонив йому листування із Шевченком.

Цим і обмежуються відомості про П. І. Гессе.

1855—1857. АННЕНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ. Дійсний статський радник. На пост губернатора прибув 22 травня 1855 року. Роки його управління губернією позначені селянськими бунтами або непорозуміннями кріпаків з поміщиками.

Ці сутички завершувались втручанням губернатора. Разом із поліцією він прибував на місце подій. Так було, коли селяни Олешні (маєток Ф. Ліндфорса) та Ховмів (маєтності Ярошевського) на Борзнянщині були готові до виступу. О. М. Анненський виїхав у Борзну, аби владнувати все мирним шляхом, хоча військова команда була наготові. І це йому вдалося.

Промисловість і сільське господарство губернії не зазнали будь-яких зрушень. У Чернігові за період губернаторства Олександра Анненського нічого суттєвого не сталося. Яким же було головне губернське місто часів Анненського. Відповідь знаходимо у статті російського письменника Гліба Успенського «Фельетон: (Із провінціальної життя)»: «В первый раз имя города упоминается в летописи Нестора в начале X века, в последний раз — в сатирическом журнале «Искра» примерно 1859—61 г. Имя Чернигова в этом издании упоминается под разными псевдонимами, но черниговцы узнавали себя. Чернигов крайне беден. Это корень всех его бедствий и несчастий, о которых я скажу в своем месте. Я не знаю причин, которые дали право зародиться Чернигову; вероятно, были же какие-нибудь особенности в этой местности, которые считались выгодными, — иначе никто не жил бы здесь и имя Чернигова не встречалось бы ни в летописи, ни в «Искре», да и нигде не встречалось бы».³⁰

Все це — дитячі спостереження письменника. Річ у тім, що Івана Яковича, батька Г. Успенського (йому тоді було 13 років), переведено 1856 р. на роботу в Чернігівську палату державного майна. Із Тули родина переїхала в старовинне українське місто і оселилася на вулиці Олександрівській (тепер вулиця Кирпоноса, № 206). Хлопчик Гліб Успенський відвідував Чернігівську гімназію з серпня 1856 до 1861 р. Як людина спостережлива, з почуттям гумору та іронії, письменник Успенський саме таким запам'ятав Чернігів.

Попри все, він привабив О. В. Марковича (1822—1867) — літератора, фольклориста та етнографа, який прибув до міста із дружиною, майбутньою письменницею Марком Вовчком. Опанас Маркович збирав народну творчість, написав музику до п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка».

А на вулиці Південній, у будинку чернігівського урядовця Андрія Вербицького підростав син Миколка, майбутній відомий український поет, на творчості якого позначився вплив Т. Шевченка. Навчався в Чернігівській гімназії разом із Глібом Успенським.

Оператором лікарняної управи працював Степан Данилович Ніс (1829—1900) — лікар, письменник, етнограф, фольклорист. Чимало зібраних ним казок, пісень опублікував на сторінках «Черниговских губернских ведомостей».

Губернаторство Олександра Миколайовича Анненського припинилося 31 січня 1857 року. За подальшою його долею прослідкувати не вдалося.

1857—1861. ШАБЕЛЬСЬКИЙ КАТОН ПАВЛОВИЧ. Дійсний статський радник. Камергер. Посаду губернатора обійняв 24 травня 1857 року. До того — Харківський предводитель дворянства.

18 травня 1858 р. на ім'я чернігівського губернатора Шабельського надійшло розпорядження Міністра внутрішніх справ про відкриття у Чернігові Комітету для складання проекту положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян. 22 липня 1858 р. такий Комітет було створено. На його відкритті того ж дня К. П. Шабельський виголосив промову і там були такі слова: «Тяжел предстоящий труд ваш, но ваше благородное стремление к пользам общественным, полное знание края, полагающего теперь на вас все свои надежды, и теплое участие, принимаемое вами в настоящем великом деле человечества, громко говорят в пользу успеха».³¹

Комітет діяв до 22 лютого 1859 р. За цей час було проведено 69 засідань, на яких розглядався стан дворянських маєтностей, обговорювався проект положення про селян Чернігівської губернії, що мали вийти з кріпосної залежності. Обговорення відбувались бурхливо, бо склад Комітету був неоднорідним. Поміщики-ліберали пропонували наділити селян землею. Але більшість членів Комітету була проти. Представники дрібнопомісного дворянства, господарства яких носили натуральний характер, виступали проти будь-яких реформ. Третейським суддею між ними був губернатор Шабельський. Він говорив членам Комітету, що їх об'єднують «цель — общая польза, одно побуждение — ваша совесть», і саме цим вони повинні керуватися. Проект Положення про селян Чернігівської губернії, що мали вийти з кріпосної залежності, передбачав: селяни Чернігівщини наділяються землею, виходячи із спадково-сімейного користування; губернія поділялася на три частини з більшими і меншими наділами землі (більші — 2,75 дес., менші — 1 дес. 400 кв. са-

жень); у дрібнопомісних поміщиків землю можна викупляти не лише цілими товариствами, а й індивідуальним порядком і т. д.

У день закриття Комітету (22 лютого 1859 р.) на честь Катона Павловича Шабельського було організовано урочистий обід. Голова Чернігівського дворянського Комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян М. П. Бороздна виголосив вітання; подарував альбом із світлинами членів Комітету. З вітальними промовами виступили В. О. Подвисоцький — депутат від Борзнянського повіту, Г. П. Галаган — член Комітету, призначений урядом, А. І. Лизогуб — депутат від Сосницького повіту та інші. Обід приніс задоволення всім присутнім.

К. П. Шабельський залишив після себе Київський міст через Десну біля Чернігова. Ось що писав про це на початку ХХ ст. петербурзький журналіст Олександр Фірсов у нарисі «Город Чернигов и его святыни» для журналу «Исторический вестник» (1903. — № 10 /окт./): «Сообщение с последним (Черниговом. — Л. С.) поддерживается дилижансами, парными и одноконными извозчиками. Путь лежит по прекрасному киево-черниговскому шоссе, сплошь обсаженному деревьями. (1 липня 1861 р. шосе урочисто відкрив губернатор С. П. Голицин — Л. С.). На первой же версте мы проезжаем по деревянному трехсотсаженному мосту через Десну. Этот мост был построен в 1859 г. и стоил около 170 тыс. руб.; он настолько высок, что пароходы проходят под ним безпрепятственно и лишь в половодье должны бывают опускать свои трубы».

Міст через Десну сприяв сполученню з Черніговом, а в цьому були зацікавлені купці, чиновники, прості громадяни.

У тому ж 1859 р. у Чернігові побудовано телеграфну лінію, що з'єднала його з найбільшими містами країни.

Не обминули К. П. Шабельського і селянські бунти. Неспокійно було у Сосницькому, Новгород-Сіверському, Ніжинському, Городнянському, Чернігівському повітах. Наведення порядку в поміщицьких маєтках Солонини, Судієнка, Свечина, Скоропадських за дозволом губернатора здійснювали військові команди. Відомості про людські жертви відсутні.

У той же час у Чернігові оселилися люди, котрі стали окрасою української історичної науки і культури.

У 1858 р. у Чернігівській гімназії з'явився новий викладач географії Л. І. Глібов (1827—1893) — український поет-байкар і культурний діяч, засновник газети «Черниговский листок», з

якою співробітничали Опанас Маркович, Олександр Тишинський, Пантелеймон Куліш, Олександр Лазаревський, Степан Ніс, Олександр Кониський.

У 1861 р. до Чернігова переїхав Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902) — автор низки унікальних історичних праць, серед яких тритомник «Описание старой Малороссии» — і сьогодні неперевершений науковий подвиг. Кожний том — це історія Стародубського, Ніжинського і Прилуцького полків. Хоча книги побачили світ у Києві 1888, 1893 і 1902 роках, вивчення документальних матеріалів О. М. Лазаревський здійснював у Чернігові: у губернському правлінні, казенній палаті, дворянському депутатському зібранні.

Справжньою сенсацією став двотомник поезій українською мовою чернігівського поета Олександра Шишацького-Ілліча.

У січні 1861 року вийшов перший номер журналу «Черниговские епархиальные известия». Редакція часопису містилася по вулиці Богуславській (тепер Свердлова) у помешканні духовної семінарії (нині — військовий госпіталь). Журнал виходив двічі на місяць (у 70—80-х рр. XIX ст. — щотижня). А на початку січня того ж 1861 року в Чернігові відкрилася приватна бібліотека для читання пана Кранца, в якій налічувалося близько 500 томів окремих видань.

У роки губернаторства Шабельського Чернігів залишався одноповерховим містом, що потопає у зелені садів. Будинки дерев'яні, проте сорок з них — кам'яні. У негоду вулиці ставали важкопрохідними, але у центрі міста починають з'являтися дерев'яні тротуари. Місто освітлювалось газовими ліхтарями. Той, хто вперше потрапляв до Чернігова, міг заблукати у лабіринті кривих вуличок, провулків і тупиків.

Неможливо утриматись, аби не процитувати того ж таки Гліба Успенського: «Чернигов остается исключительно городом чиновников. Для чиновников существует наша южная торговля и пр. По статистическим сведениям 1862 г., в Чернигове считается 1 свечной завод, т. е. как раз в обрез на 14 т. черниговцев. Черниговская скука, как характерная статья городской жизни. Странно, дико, но я причисляю пожары к числу развлечений Чернигова. Посмотрите, с каким терпением целый Чернигов стоит на пожарище... Все дело в том, что там, на пожаре, можно встретить знакомых, поговорить... Тем более, что тут общий интерес существует. Этим отсутствием общих интересов болен Чернигов».³²

Дійсний статський радник і камергер К. П. Шабельський подав у відставку, і його прохання задовольнили. 16 лютого 1861 р. він залишив посаду губернатора.

1861—1870. ГОЛІЦИН СЕРГІЙ ПАВЛОВИЧ. Походив із стародавнього дворянського княжого роду. Народився 1815 р. у Петербурзі. Правнук і спадкоємець П. О. Румянцева-Задунайського. Військову службу Сергій Голіцин розпочав у 1842 р. після закінчення школи гвардійських підпрапорщиків. На Кавказі, куди був направлений, потоваришував з поетом Михайлом Лермонтовим, котрий невдовзі загинув на дуелі. Голіцин став генерал-ад'ютантом у 2-й гвардійській піхотній дивізії, котрою командував спадкоємець царської корони. У 1848 р. вийшов у відставку і перейшов на дипломатичну роботу. У 1854—1858 рр. ніс службу в російській місії у німецькому місті Штутгарті. Буваючи вдома, Сергій Павлович спілкувався з поміщиками і чув від них думки щодо визволення селян з кріпосної залежності. Незважаючи, що сам був багатим поміщиком Новозибківського повіту, С. П. Голіцин дотримувався ліберальних поглядів. Свою позицію князь виклав у брошурі для народу «Печатная правда», виданій 1857 р. Сергій Голіцин намагався ознайомити селян з реформою, що намічалася, і утримати їх від революційних виступів. Автор брошури висловився за визволення селян з землею. Проте прогресивна преса негативно поставилася до книжки князя Голіцина.

У 1859 р. його призначили членом редакційного комітету із складання Положення про селян.

17 лютого 1861 року Сергія Павловича було призначено чернігівським губернатором, а 19 лютого 1861 р. обнародовані царський «Маніфест» і «Положення для Малоросійських губерній». Ці документи скасовували кріпосне право. А 16 березня в домі губернатора відбулось відкриття губернського з селянських справ присутствія, на яке покладалося введення у життя нового Положення згідно з Маніфестом царя від 19 лютого 1861 р. Присутствіє, завдяки енергії князя Голіцина, було дуже діяльним. Справи вів зразково. Всі суперечності Сергій Павлович вирішував м'яко, з урахуванням головних чинників реформи. 19 лютого.

Не встигла завершитися одна реформа, як розпочалась інша. Це — земська реформа 1864 року з метою створення місцевого (земського) управління. Земські установи мусили підтримувати у належному стані місцеві шляхи, організовувати медичне об-

слуговування населення, будувати й утримувати школи, проводити статистичні дослідження тощо.

Чернігівська губернська земська управа як виконавчий орган губернських земських зборів утворилася в 1865 році. Розміщалася в центрі міста у двоповерховому будинку, зведеному приблизно 1814 р. для губернських установ. Нині тут Чернігівська облдержадміністрація і обласна рада народних депутатів (перехрестя вул. Леніна і вул. Шевченка). Вибори і діяльність управи проходили під контролем губернатора Голіцина.

Сергій Павлович вважав протиприродним, що для дівчат немає учбових закладів. Адже хлопчики здобували освіту у Чернігівській гімназії, духовній семінарії, повітовому училищі. Ось чому зусиллями губернатора Голіцина, а також представників дворянства, земства, міської думи у Чернігові 1865 р. відкрито жіночу гімназію. Для неї 1867 р. зведено дерев'яний будинок. У 1899 р. жіноча гімназія розмістилася у кам'яному домі, спорудженому майже повністю на пожертви князя М. Д. Долгорукова, за проектом архітектора Д. В. Савицького. Для гімназичної будівлі були виділені землі на території колишньої Чернігівської фортеці (вулиця Гонча, тепер вулиця Горького, № 6, художній музей з 1983 р.).

У 1866 р. відкрито Прилуцьку земську лікарню, а 1868 р. — Чернігівську земську фельдшерську школу (нині — медичне училище).

За період губернаторського правління С. П. Голіцина сталося ще кілька важливих подій. Розпочалось видання «Записок Черниговского губернского статистического комитета» (1866—1872), «Земского сборника Черниговской губернии» (1870—1917), які і донині є важливими історико-економічними джерелами вивчення минувшини Чернігівщини. У 1865 р. чернігівці отримали неабиякий подарунок — видану у Санкт-Петербурзі книгу Михайла Домонтовича «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Михайло Олександрович, багатий поміщик села Кудрівка на Сосниччині, полковник Генерального штабу, дійсний член Російського географічного товариства, після реформи 1861 р. прибув до Чернігова з групою офіцерів Генерального штабу з метою зібрати історичні, економічні, статистичні матеріали про пореформенну Чернігівщину. Губернатор Голіцин надав дослідникам всебічну допомогу, аби «Материалы» побачили світ. Це дослідження і сьогодні використовується істориками, економістами, краєзнавцями.

Не можна сказати, що після реформи у губернії запанував спокій. Протягом 1861—1863 рр. на Чернігівщині відбулось понад 160 селянських виступів. Так колишні кріпаки реагували на спроби поміщиків продовжувати їх визиск. Для наведення порядку в губернії С. П. Голіцин змушений був застосувати військову силу.

Таким чином, десять років свого губернаторства князь Сергій Павлович Голіцин віддав справі шляхетній: провів у краї реформу 1861 р., котра скасувала кріпосне право; розпочав перші кроки на шляху до земської і шкільної реформ; продовжив видання унікальних за змістом часописів.

Губернаторська служба князя Голіцина у Чернігові припинилася 18 січня 1870 року. Сергій Павлович переїхав до Петербурга, перейшов знову на придворну службу і помер 1887 року, маючи звання генерал-ад'ютанта.

1870—1875. ПАНЧУЛІДЗЕВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ. Своім походженням зобов'язаний дворянському роду, що розпочався від імеретинського дворянина Давида Малейовича Панчулідзе. У Росію з Грузії (Імеретія) він прибув у першій половині XVIII ст. на службу мценського воеводи. Тоді ж до його прізвища додалася літера «в» і Давид Малейович став паном Панчулідзевим. Його син Олексій Давидович з 1808 р. перебував на посаді саратовського губернатора. Онук Олександр Олексійович з 1831 р. майже тридцять років віддав губернаторству в Пензенській губернії. У Олександра Панчулідзева був син Олексій, котрий 30 січня 1870 року став чернігівським губернатором.

Чернігівська губернія перебувала тоді у стані глибокої кризи. Маєтки продавались заможним селянам на покриття боргів. Було так з господарствами Дурново, Бакуринських, Долгоруких та ін.

Поміщики, здаючи землю в оренду селянам за гроші, ставали «лише посередниками між власниками земель і масою селянства». Саме про це губернатор Панчулідзев писав міністру внутрішніх справ. Турбувало його і те, що земля перетворилася на засіб спекуляції.

Промисловість була мало поширена. Найбільш розвивалось суконне виробництво, а цукрове і винокурне зосереджувалось у південних повітах губернії.

О. О. Панчулідзев як управитель величезної губернії розумів значення в її житті залізничного сполучення. У 1870 р. зда-

но в експлуатацію Курсько-Київську, в 1873 р. — Любаво-Роменську залізницю. Що то було для Чернігова? Відповідь знаходимо в замальовці Леоніда Глібова для газети «Київський телеграф» від 17 січня 1875 р.: «С некоторого времени Чернигов перестал быть изолированным городком, от которого, по выражению Гоголя, хоть три года скачи, но ни до какого государства не доскочишь. Находясь теперь в районе железнодорожного узла, образуемого Курско-Киевскою и Ландваро-Роменскою линиями, этот старый сосед Киева заметно оживился с полным сознанием, что пора подумать и о себе. Шоссе до Киева и ежедневное сообщение посредством дилижансных поездов еще больше сблизил Чернигов с Киевом, который с давних пор был ближайшим биржевым пунктом для приднепровской местности, и побывать в нем при прежних путях сообщения составляло некоторого рода эпоху в жизни. В доброе старое время черниговские купцы, как сказочные герои, сидья сидели за своими прилавками весь свой коммерческий век, приобретая предметы торговли раза два в год на кролевещкой ярмарке или в Ромнах, а посетить Москву представлялось возможным, может быть, раз в жизни после долгих рассуждений о том, дойдет или не дойдет колесо до Москвы. Теперь иные времена, иные люди: крупные торговцы уже самолично и часто стали отправляться по торговым делам в обе наши стороны, в Одессу, Варшаву и даже в Вену; некоторые почувствовали потребность «увидеть свет коловращения людей» и вояжируют по Европе. Приходится, пожалуй, согласиться с выражением одного местного сибарита, что Чернигов — настоящий город».³³

При Панчулідзеві у Чернігові розпочалось будівництво водогону. Міська дума 1875 р. уклала попередні умови із шведським інженером Лаурелем. У 1894 р. водогін реконструйовано (то були часи губернатора Є. К. Андрієвського).

Губернаторство Панчулідзева минало не лише під знаком селянських бунтів (за його розпорядженням військові команди приборкали близько 10 сіл), а й народницької діяльності. Чернігів, Седнів, Новгород-Сіверський, Борзнянський повіт, Ніжин — далеко не повний перелік населених пунктів губернії, де робили свою справу представники «Землі і волі» Олександр Михайлов, Дмитро Лизогуб, Мартин Лангас, Людмила Волкенштейн, сестри Любатович. Ми не знаємо, чи сповіщав губернатор Панчулідзев про їхню діяльність міністра внутрішніх справ. Можливо, так. Проте ніхто з революційних народників не був заарештований на терені Чернігівської області.

Чернігівські літературні кола вважали губернатора Панчулідзева людиною ліберальною, бо він прихильно ставився до періодичних видань. За підтримкою Олексія Олександровича в Чернігові побачило світ «Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям» за редактуванням неблагонадійного О. А. Тишинського. Він же — старший помічник правителя канцелярії губернатора.

На початку жовтня 1872 р. викладач Чернігівської гімназії М. Костянтинович та О. Тишинський звернулись до Панчулідзева з проханням одержати для них дозвіл на видання газети «Черниговский листок». Керувалися вони тими великими змінами в провінції, що сталися після реформ 60-х років. Хід цих перетворень важливо висвітлювати на сторінках місцевої газети, проект програми якої додавався до листа. Часопис мав бути політичним на відміну від глібовського «Черниговского листка». Прохачі відповідальним редактором бачили Миколу Костянтиновича, а Тишинського — його заступником. Панчулідзев підтримав цю ідею. Звернувся 10 жовтня 1872 р. до міністра внутрішніх справ, а негативну відповідь отримав з III жандармського відділу 8 листопада 1872 р.: «...надворный советник Николай Константинович и коллежский секретарь Александр Тишинский представляются такими личностями, которым не может быть дозволено издание и редактирование каких бы то ни было журналов и газет».³⁴

Таємно Панчулідзев отримав наказ міністра внутрішніх справ звільнити Тишинського з посади редактора «Особых прибавлений к Черниговским губернским ведомостям». Олександр Амфіянович втратив не лише цю посаду. Невдовзі він залишив канцелярію губернатора. Панчулідзев змушений був це зробити. Але надія видавати в Чернігові неофіційну газету не згасала.

Лікар Чернігівської гімназії, нагороджений орденом святої Анни 3-го ступеня, Іван Миколайович Лагода просив у губернатора дозволу на видання з 1 вересня 1873 р. газети «Черниговский курьер». Згідно з програмою, складеною автором, це мав бути «листок новин, оголошень і довідок». Панчулідзев клопочеться перед міністром внутрішніх справ про дозвіл на це видання. Пише, що сам буде його цензором. 3 серпня 1873 р. чернігівського губернатора сповістили, що керуючий справами Міністерства внутрішніх справ не дозволив видавати «Черниговский курьер», мотивуючи тим, що І. Лагода не журналіст, а лікар. Літературознавці М. Сиваченко та О. Деко схильні до того, що за цією газетярською тяганиною, до якої був причетний

і Панчулідзев, стоїть Леонід Глібов, котрий також мріяв про незалежний часопис. А видавала б його земська друкарня, якою він на той час керував.

І все-таки Олексій Панчулідзев відчув себе переможцем, коли 3 липня 1875 р. після тривалої перерви знову вийшло «Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям».

На початку 1876 р. редактором газети став Михайло Іванович Лілеєв — викладач історії Чернігівської духовної семінарії та бібліотекар семінарської бібліотеки.

Так завершилась історія з періодичними виданнями, до яких був причетний губернатор Панчулідзев.

Побутовий рівень Чернігова за роки його губернаторства мало чим відрізнявся від попередніх часів. Гострий на язик Леонід Глібов у липневому фейлетоні для газети «Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям» за 1875 рік писав, що літня тиша і нудьга змусили багатьох залишити місто, а «прикованные к Чернигову силою необходимости ограничиваются домашним пребыванием, и только с закатом солнца выходят пленники июльского зноя на бульвар — единственное место, заменяющее сквер. А тут еще томительная засуха, не освежаемая дождем, удушливая пыль, проникающая во все сокровенные щели, — все это располагает к замкнутости, парализует даже еврейское проворство. Городской сад хоть два раза в неделю привлекает публику под свою прохладную тень. К обычным садовым гуляньям прибавилось у нас, как известно читателям, еще одно общественное развлечение, небывалое прежде, — летний театр в ротонде».³⁵ Він існує і сьогодні.

А як по-сучасному сприймаються ось ці рядки Леоніда Глібова: «В последние дни забавлял черниговцев персидский фокусник Роберт Ленц. Публика была настолько любезна, что доставила ему приятную возможность вывезти из Чернигова несколько сотен рублей, и он отправился теперь с предложением таких же услуг киевлянам».³⁶

Ніяких надзвичайних подій у місті не відбувалось. Тому випадок самогубства розбурхав чернігівських обивателів. У нападі меланхолії якийсь чиновник намагався застрелитися. Леонід Глібов розповів подробиці: «Выстрел был направлен в грудь, и пуля засела в легком. К удивлению, несчастный остался жив и, говорят, поправляется».³⁷

Як провів останнє чернігівське літо губернатор Панчулідзев, ми не знаємо. До грудня 1875 р. займався поточними справа-

ми, відвідував земські збори, дворянські зібрання, читав, бавився з дітьми. 19 грудня 1875 р. Панчулідзев залишив посаду губернатора. Засніженим Черніговом їхав він на скромний залізничний вокзал, що знаходився на відстані п'яти верств від міста, на Києво-Чернігівському шосе. Спеціальний вагон, останній погляд на золочені собори, і Панчулідзев вже думав про те, що його чекає далі.

1876—1878. ДАРАГАН МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ. Нелажав до другого дворянського роду Дараганів, занесеного до третьої частини родової книги Чернігівської губернії. Чернігівські Дарагани вели свій родовід з початку XVIII ст. До наших днів у Козельці на Покорщині збереглася кам'яниця Дараганів, збудована у першій половині XVIII ст. На думку фахівців, дараганівська кам'яниця — одна з небагатьох на Лівобережжі господарських споруд козацької старшини, що зберегла первісний вигляд. Кам'яниця міститься на території садиби В. Г. Дараган — сестри Олексія та Кирила Розумовських і дружини козелецького полковника Ю. Ф. Дарагана.

Від кого народжений Михайло Петрович Дараган — невідомо. Тому викласти факти його біографії неможливо. Посаду губернатора обійняв 2 січня 1876 року. Михайло Петрович був причетний до двох визначних подій у Чернігові: він посприяв виходу «Черниговской газеты» і заснуванню громадської бібліотеки (тепер ОУНБ ім. В. Г. Короленка). Михайло Лілеев, редактор «Особых прибавлений к Черниговским губернским ведомостям», згідно з договором ще за часів Панчулідзева не мав права публікувати у своїй газеті літературні твори. Своїми думками щодо створення самостійного літературно-художнього часопису Михайло Іванович поділився із Миколою Івановичем Неплюєвим — предводителем чернігівського дворянства. Ця ідея припала йому до душі, і він переконав губернатора Дарагана дозволити Михайлові Лілееву редагувати «Черниговскую газету». Михайло Петрович звернувся за дозволом у вищі інстанції і від 3-го жандармського відділення отримав відповідь, що з його боку немає заперечень, бо учитель Чернігівської духовної семінарії Михайло Лілеев, як правильно відзначив пан губернатор, людина цілком благонадійна.³⁸ 22 квітня 1877 року міністр внутрішніх справ дозволив видання «Черниговской газеты».³⁹ Вона проіснувала з липня 1877 р. до кінця 1878 р. Було видано 76 номерів, і продавався часопис у крамницях П. Цвєта, М. Кранца, О. Серафимовича. «Черниговская газета» по-справ-

жньому розкрила талант Л. Глібова як фейлетоніста, театраль-ного критика і поета.

Із громадською бібліотекою було складніше. У 1876 р. до Чернігова на посаду статистика губернського земства прибув Олександр Олександрович Русов із дружиною. Софія Федорівна належала до жінок енергійних. Бездіяльність гнітила її. Коли їй заборонили керувати дитячим садком, не прийняли на посаду народної вчительки (на те були політичні міркування), Софія Русова загорілася іншою ідеєю — відкрити у Чернігові громадську бібліотеку. Через роки вона писала у «Моїх споминах»: «Довго губернатор (М. П. Дараган. — Л. С.) не хотів давати дозвіл на відкриття такої бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки скрупульозній діяльності першого голови Червинського вона ввійшла в життя...». Губернатор М. П. Дараган змушений був розпочати клопотання перед міністром народної освіти. Згідно з його наказом Чернігівська громадська бібліотека утворилася 28 березня 1877 р. Софія Русова підкреслювала, що бібліотеку виплекала лише опозиція, та сама опозиція, що склалася в Чернігівському земстві. Її очолювали Олександр Ліндфорс (брат С. Русової), Іван Петрунkevич, Петро Білоконський, котрі належали до шанованої частини чернігівської громади. Як до цих людей ставився Дараган, ми не знаємо. Як і до власного урядовця Івана Григоровича Рашевського — талановитого художника. У його будинку за Червоним мостом завжди приязно зустрічали тих, кого любив і хотів бачити у своїй оселі. «Він любив також музику, — згадувала С. Ф. Русова, — і добре розумівся на ній. Жонатий з дочкою багатого власника Подольського, він мав прегарно мистецьки влаштоване помешкання, де так затишно, приємно було слухати фортеп'ян. У нього збиралися завше всі місцеві й приїзджі музиканти, він допоміг нам улаштувати концерт Лисенка. Він умів вибити у губернатора дозволи на концерти, українські вистави, на громадську бібліотеку, і завше заступався за всіх переслідуваних адміністрацією...».⁴⁰

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. завдала великого клопоту управителю губернії Михайлові Дарагану. У Чернігові з'явилися поранені, яких привозили з Києва. Зусиллями губернатора і дворянства вояки, що постраждали на далеких Балканах, знаходили допомогу в лікарні, монастирях, приватних оселях. Не вистачало медикаментів, перев'язувального матеріалу. Дараган приємно здивувався, коли у великій залі Дворянських зібрань побачив, як пані і панночки краями полотна на

бинти, сорочки, простирадла для поранених. Та і шпиталь був упорядкований їхніми руками. Піднесений настрій, що панував серед чернігівської громади, передавався і губернатору. Шляхетні дівчата не цуралися того, щоб збирати гроші у міських шинках і ресторанах. Коли з пораненими все владналось більш-менш вдало, Дарагану доповіли, що на вулицях Чернігова з'явилися турки з пообмотуваними шматтям головами, босі, майже без одягу. Поранені валялися на тротуарах. Михайло Петрович зробив запит до міністерства внутрішніх справ і одержав наказ поводитися з турками як з вітчизняними пораненими. Так вони опинилися в чернігівських лікарні й шпиталі. А пані почали фліртувати із красенями-іноземцями. Леонід Глібов не втримався і в «Черниговской газете» 12 жовтня 1878 р. опублікував власну елегію «Ах, почему не турок я!». Там були такі рядки:

Ах, почему не турок я!
В плену я жил бы с наслажденьем;
Была б согрета грудь моя
Сердечных барынь умиленьем.
И я услышал бы порой
Привет красавиц яснооких:
«О мусульманчик дорогой!
Наш купидон в штанах широких!»
Мне приказание дано:
На карауле оставаться
И — что покажется смешно
На всю губернию смеяться.⁴¹

Найяскравішою постаттю у культурному житті Чернігова часів дараганівського управління залишався Леонід Іванович Глібов. Проте жилося йому надзвичайно важко. Софія Русова розповідала, що поета любили всі, навіть чернігівські аристократи. Леонід Іванович радів кожному, хто відвідував його, читав гостям свої байки, дотепно жартував. «У ті часи, — згадувала Софія Федорівна, — він був майже сліпий. Жив він у якійсь канурі при земській друкарні. Жінка його була проста селянка без жодної освіти. Завше одягнена в якесь лохміття, з нечесаною головою, вона цілком не відповідала ролі жінки такого славетного письменника. ...ніхто не поліпшив його матеріальних обставин».⁴² У тому числі і губернатор Михайло Петрович Дараган, якому зробити це було не складно.

Його служба управителя Чернігівської губернії припинилася 30 липня 1878 р. Подальша доля М. П. Дарагана не простежується.

1878—1881. ШОСТАК АНАТОЛІЙ ЛЬВОВИЧ. Встановити походження, біографічні дані не вдалося. Обійняв посаду 31 серпня 1878 року. За час губернаторства Шостак нічого суттєвого у краї не відбулося. Правда, в Чернігові відкрилося міське ремісниче училище (1880), а в Ніжині споруджено перший пам'ятник М. В. Гоголю (1881). Та чи мав губернатор Шостак причетність до цих подій? Вірогідно, так. Адже ремісниче училище в Чернігові організоване на кошти земства, а вся земська діяльність була підпорядкована губернатору. До речі, для училища було найнято власний будинок поруч із міською думою на Театральній площі (тепер Красна площа). До 1915 р. училище випускало слюсарів, ковалів, столярів і токарів. Навчання для хлопчиків від дванадцяти років з освітою не нижче початкового училища було безкоштовним.

А от пам'ятник М. В. Гоголю споруджувався на громадські кошти, збиранням яких займався спеціально створений комітет. Крім місцевих діячів, до його складу увійшли історик М. І. Костомаров, письменники М. В. Гербель, М. І. Глібов, Д. В. Григорович, О. М. Островський, І. С. Тургенев. Художник М. М. Ге і група петербурзьких митців організували виставку-продаж власних картин. Зароблені гроші передали у фонд спорудження пам'ятника, урочисте відкриття якого відбулося на головній алеї ніжинського парку. Автор бронзового бюста М. В. Гоголя на гранітному постаменті — скульптор Пармен Забіла, академік Петербурзької Академії мистецтв, уродженець Борзнянщини. Можна припустити, що в таких урочистостях губернатор Шостак взяв участь. Як управитель губернії, він був на цій посаді до 28 липня 1881 р. Став праобразом Анатолія Курагіна — одного з героїв роману Л. Толстого «Війна і мир».

1881—1885. ШАХОВСЬКИЙ СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ. Відшукати хоча б якісь відомості біографічного змісту не вдалося. На посаду губернатора призначений 16 серпня 1881 року. Лише раз його ім'я зустрічається у зв'язку із відвіданням Чернігівської чоловічої гімназії: «27 мая 1881 г. Черниговскую гимназию посетил и. д. Черниговского губернатора князь Шаховский».⁴³

Пост губернатора залишив 4 квітня 1885 р. (рік відкриття Дворянського банку в Чернігові). Подальша доля дійсного статського радника С. В. Шаховського невідома.

1885—1892. АНАСТАСЬЄВ ОЛЕКСАНДР КОСТЯНТИНОВИЧ. Народився 1833 р. Одержав домашню освіту. Брав участь

у Кримській кампанії. Призначався полоцьким (1877) і тамбовським (1881) віце-губернатором, пермським (1882) губернатором. Брав участь у діяльності «Кахановської» комісії, де був прибічником створення міцної місцевої, найближчої до населення влади і станово-дворянської партії. 11 квітня 1885 р. призначений на посаду чернігівського губернатора.

Свої зусилля новий управитель витрачав на благоустрій Чернігова, збереження його унікальних храмів, створення чудового хорового колективу, який виступав у Вознесенському храмі поблизу будинку губернатора. Цей храм, на жаль, втрачено. Соборний хор носив назву губернаторського.

О. К. Анастасьєва обрали церковним старостою Спаського собору у Чернігові. В 1889 р. храму загрожувало руйнування. Аби запобігти цьому, губернатор звернувся до чернігівців із проханням зібрати гроші для ремонту Спаської і Борисоглібської церков, відновлення фресок, іконостасів. Відозва Анастасьєва була складена у вигляді історичної довідки, яка викликала у громадян почуття гордості за історію свого міста, за тих, хто спорудив ці архітектурні витвори. У відозві є такі рядки: «Ранее, чем воздвиг Ярослав, сын Владимира, храм Св. Софии в Киеве, другой славный сын его Мстислав Удалый, князь Тмутараканский и Черниговский — в своем стольном граде Чернигове, в 1036 году, как упоминает преподобный Нестор летописец, заложил основание церкви Преображения Спасава и успел при жизни своей построить ее... достроил же оную, как полагают, строитель величавых памятников веры тот же Ярослав Мудрый. Другая церковь во имя св. Бориса и Глеба, составленная ныне вместе с церковью Преображения господня кафедральный Черниговский собор, представляет также одну из древних святынь русских».⁴⁴

Розповідаючи про багатовікову історію храмів, котрі пережили татарську, литовську і польську навали, О. К. Анастасьєв писав: «По чувству христианского усердия и любви к благолепию Дома Божьего, приняв обязанности церковного старосты кафедрального Черниговского собора, — обращаюсь с просьбой **жертвовать как избытки**, коими благословил кого всещедрый господь, так и **лепты от скудости своей**, подобно вдове Евангельской... всякое даяние благо».⁴⁵

Чернігівці відгукнулися своїми пожертвами. Для внутрішнього оздоблення храму губернатор запросив київського іконостасного майстра Олександра Мурашка, який працював упродовж

травня—листопада 1889 р. Двічі на день Анастасьєв відвідував майстра, дивився на зроблене, розмовляв з ним.

16 листопада 1889 р. спеціальна комісія прийняла роботу О. Мурашка. У звіті на ім'я Чернігівського єпископа Веніаміна зазначалось: «Кроме описаного благолепия храма, заботами Его Превосходительства (чернігівського губернатора Анастасьєва. — Л. С.) приобретены для кафедрального собора все священные облачения из дорогой парчи... Кроме сего, обновлено 6 старинных евангелий, хранившихся в ризнице без употребления и по обновлении помещенных в особой витрине под стеклом».⁴⁶

Члени комісії були приємно здивовані тим, що на площі навпроти холодного соборного храму за розпорядженням губернатора Анастасьєва збудоване помешкання для богомольців у літній час. Тут були зручності для чоловіків і жінок, котрі залишалися на ніч. Вранці вони могли напитися чаю. Перебування в притулку було безкоштовним.

На погості кафедрального собору за розпорядженням губернатора восени 1889 р. насаджено багато фруктових та дикорослих дерев, що надавали храму особливої привабливості.

27 грудня 1889 р. Чернігівський єпископ Веніамін висловив велику подяку начальнику губернії О. К. Анастасьєву «за столь ревностную истинно-христианскую заботливость о благолепии одного из древнейших храмов града Чернигова».

А за чотири роки до цих подій, в 1885 р., з ініціативи губернатора влаштовано сквер на гімназичній площі. Тут до столітнього ювілею О. С. Пушкіна встановлено бюст поета. Подія відбулась 1900 р.

Дружина Анастасьєва Тетяна Данилівна займалася благодійницькою діяльністю. Вона стала попечителькою дитячого притулку і головою Чернігівського благодійного товариства. Завдяки старанням Т. Д. Анастасьєвої в дитячому притулку відбулась реорганізація внутрішнього порядку, підвищився матеріальний стан, відремонтовані помешкання і храм на честь св. Марії Магдалини.

Благодійне товариство, кероване Анастасьєвою, надало допомогу понад 100 бідним. Серед них 50 дітей і 20 старих жінок, понад 30 бідних щомісяця отримували грошову допомогу.

Про Тетяну Данилівну писали так: «Она, не будучи в силах переходить из одной комнаты в другую, забывала свои страда-

ния, чтобы думать о страданиях других и изыскивать средства к облегчению участи последних, на что способны немногие». ⁴⁷

20 березня 1890 р., не доживши до полудня віку, вона померла від тяжкої хвороби. Чернігівці прощалися з Т. Д. Анастасьєвою в кафедральному соборі. Потім її прах вивезено в маєток Каргівка Подільської губернії. Олександр Костянтинович залишився сам, продовжуючи виконувати обов'язки губернатора до 22 липня 1892 року.

Єдина його дочка К. О. Казнакова мешкала у столиці. Її чоловік Микола Геннадійович Казнаков, генерал від інфантерії, з 1881 р. до 1885 р. (тоді якраз він помер) був членом Державної Ради. Саме сюди 1892 р. було призначено О. К. Анастасьєва після того, як він залишив Чернігів. У 1893 р. був присутнім в департаменті державної економії, в 1894—1896 рр. — в департаменті законів, а з 1900 р. — в департаменті цивільних і духовних справ.

Дивна річ, в радянській історіографії О. К. Анастасьєв — людина жорстока і неприваблива. Відомий історик П. Зайончковський так писав про нього: «В начале 90-х годов членами Государственного Совета становятся два губернатора — В. А. Татищев и черниговский А. К. Анастасьев. Деятельность этих губернаторов знаменовалась полным произволом и беззаконием, чинимыми в управляемых губерниях». ⁴⁸ І щоб читач остаточно в цьому переконався, автор монографії наводить уривок із спогадів голови Чернігівської губерньської земської управи В. М. Хижнякова про О. К. Анастасьєва: «Однажды он вошел в свою гостиную, где сидело несколько дам, приехавших навестить его больную жену. Он застал разговор о том, как плоха теперь прислуга. Жена прокурора возмущалась дерзостью и разными провинностями своей кухарки... Когда прокурорша вернулась домой, то застала кухарку в истерике. Оказалось, что Анастасьев, выслушав сетования прокурорши и желая сделать любезность даме, тотчас распорядился по телефону, чтобы ее, кухарку, выпороли, что с большим усердием и было исполнено». ⁴⁹

Складається враження, що В. М. Хижняков вигадав всю цю історію. Адже 1890 р. в Чернігові не було телефонного зв'язку навіть для губернаторів. Перший кілометр телефонного кабеля було прокладено 1903 р. для військового відомства.

Любеч, старовинне містечко на Ріпкинщині, де знаходились маєтності графа Г. А. Милорадовича, вважався серед чернігівського дворянства містечком-курортом. Тут «можно отдохнуть и

запастиись новими силами для предстоящей затем трудовой жизни зимою». Щоліта приїздив сюди й О. К. Анастасьєв.

15 серпня 1900 р. граф Милорадович люб'язно зустрічав у своєму маєтку колишнього чернігівського губернатора. То була вже немолода людина із хворим серцем. У цей же день стався останній серцевий напад, і О. К. Анастасьєв помер. Його поховали у Любечі.

1892—1893. ВЕСЬОЛКІН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ. Дійсний статський радник. На посаді губернатора перебував з 30 липня 1892 р. до 2 грудня 1893 р. Двічі зустрічається його ім'я в хроніці подій головного учбового закладу губернського міста: «В 1892 г. посетил 7 ноября Черниговскую гимназию М. М. Веселкин».⁵⁰ Або ось це: «14 сентября 1893 г. торжества в гимназии по случаю 900-летия Черниговской епархии с участием губернатора М. М. Веселкина».⁵¹

Інших відомостей немає.

1893—1903. АНДРІЄВСЬКИЙ ЄВГЕН КОСТЯНТИНОВИЧ. Народився 1848 р. 4 грудня 1893 р. обійняв посаду управителя Чернігівської губернії. Сюди приїхав разом із дружиною Аглаїдою Олександрівною. За роки губернаторства Андрієвського у Чернігові влаштовано нові шкільні помешкання, нову водогінну мережу, електростанцію, скотобійні із заводами, цегельню, відкрито ломбард для малозабезпечених мешканців міста, придбано асенізаційну валку з герметичними бочками і помпою, утворено другу пожежну команду. При Андрієвському 1895 р. введено вуличне електричне освітлення. Закладено сквер навпроти Катерининської церкви і бульвар на Олександрівській площі (нині — Центральний міський базар. — Л. С.).

У путівнику по місту за 1912 рік читаємо: «Издавна в Чернигове существовал так называемый городской или казенный сад, расположенный на окраине города по Смоленской улице, (ныні — вул. Шевченка. — Л. С.) рядом с усадьбою губернатора, примыкающей к селу Бобровица и два бульвара возле соборов. Но лет 15 назад заботами бывшего губернатора Е. К. Андреевского Чернигов обогатился рядом новых бульваров. Излюбленным местом прогулок черниговцев является городской вал или Константиновский парк. Он благоустроен так же заботами губернатора Е. К. Андреевского. Прежде пушки валялись на земле, но затем тот же неутолимый Е. К. Андреевский исхлопотал из Киевского арсенала старые лафеты, собрал по губернии еще несколько пушек, и теперь они установлены на кирпичных

п'єдєсталах по откосам вала, гордо взирає на в'їзжаючого в городе путника».

Губернатор підтримав ідею і зробив все, аби 14 листопада 1896 р. почала працювати Чернігівська губернська архівна комісія. У своє розпорядження вона отримала міське помешкання по вулиці Гончій (зараз — напроти кооперативного технікуму по вул. Горького). Другу частину будинку займала громадська бібліотека (нині — ОУНБ ім. В. Г. Короленка). У червні 1898 р. побачив світ перший випуск «Трудов» ЧАКу (всього їх — 12), котрі і сьогодні мають великий інтерес для дослідників минувшини Чернігівського краю.

Не без підтримки Андрієвського тоді ж (1896 р.) утворено музей старожитностей В. В. Тарновського, переданий земству (нині — Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського).

У 1900 р. губернатор підтримав ідею створення Чернігівського реального училища. Відкриття цього учбового закладу відбулось 20 травня 1902 р. (тепер тут кооперативний технікум). Училище закрито 1917 р.

У відривному календарі Чернігівської губернії на 1906 рік читаємо: «7 октября 1901 г. открыта Черниговская школа глухонемых по инициативе Андреевского на участке земли, который безвозмездно уступило Черниговское общество земледельческо-ремесленной исправительной колонии, основанной 17 октября 1896 г. в 6-ти верстах от Чернигова». У жовтні 1903 р. школу перевели до міста. Де була її будівля, невідомо. У 1906 р. тут навчалось десять глухонімих хлопчиків.

Школа, заснована Андрієвським, розміщалась на Подусівці. Бо саме тут чернігівський губернатор заснував «земледельческо-ремесленную исправительную колонию». У щоденнику чернігівського старожила і краєзнавця Миколи Олександровича Домницького читаємо: «Раніше, ще до революції, там, де зараз плембаза, була дитяча колонія. Туди, як розповідав мешканець Старого Білоуса Іван Федорович Березовський, надсилали неповнолітніх злочинців з усієї Росії. На території колонії були миловарний та свічковий заводи, шевська майстерня і невеличка церковка. Після революції відбували там строк дорослі злочинці. А потім до самої війни утримувались безпритульні».⁵² А ще юні злочинці працювали на землі. Так було записано в статуті колонії, затвердженому губернатором Андрієвським. Євген Костянтинівич вбачає своє завдання у тому, щоб «дать людям известный труд, указать правильное употребление времени и тем

предохранить от пороков, особенно развитых среди нищенствующих классов».

В Дружина губернатора поділяла погляди свого чоловіка. І коли почалось спорудження «Будинку Працелюбства» («Дом Трудолюбия»), Аглаїда Олександрівна допомагала матеріально. Кошти збирались на різноманітних благодійних заходах (лотереї, домашні вистави, концерти тощо).

6 грудня 1894 р. вона урочисто відкрила «Будинок Працелюбства», споруджений з південно-західного боку Олександрівської площі (нині вул. Комсомольська, № 49). Після революції 1917 р. в будинку було розквартировано кавалерійський ескадрон.

В урочистостях відкриття взяли участь представники духовенства і журналісти. Вони тоді писали: «Через устроение «Домов Трудолюбия» дать каждому бедняку дневное пропитание и теплый угол за усиленную работу, желая приучить не только к честному труду и разумному сбережению... времени, но и вместе с тем удержат людей от гнетущего их порока (пьянства, воровства, разврата и т. п.)». ⁵³

Широкий розголос на сторінках ленінської «Іскри» набула історія з Михайлом Коцюбинським, до якої був причетний губернатор Андрієвський. Дописувач газети 1 листопада 1902 р. сповіщав своїх читачів, що чернігівський губернатор Андрієвський, представник фірми «Ніка-Мілуша» і К°, «всякими способами доезжает земство», веде себе нахабно, як місцевий царьок. А земці йому ні в чому не суперечать. Захистити не можуть порядну людину на ім'я Х. Понад чверть століття дослідники з'ясовували, і накінець встановили, що за цією літерою іскровець ховав ім'я письменника Михайла Коцюбинського, якого губерньська земська управа запросила на посаду завідуючого книжковим складом влітку 1897 р. «Проходит 2 недели, — читаємо в кореспонденції на сторінках «Іскри», — ответа нет от губернатора, проходит еще время — все нет и нет. Управа решается вызвать приглашенное лицо в Чернигов, думая, что теперь неблагоприятного ответа от губернатора не может быть. Х. приезжает, но... вдруг от губернатора бумага: «не нахожу возможным и т. д.» Наконец, с помощью каких-то протекций удалось добиться от губернатора разрешения допустить Х. ко всем должностям, исключая службы в книжном земском складе». ⁵⁴

Все в цих словах від лукавого. Кожний рядок іскрівської кореспонденції спростовують документи, опубліковані у збірнику «М. М. Коцюбинський як громадський діяч» (К.: Наук. думка, 1968). Так, в листі від 5 жовтня 1897 р. на ім'я виконуючого обов'язки директора департаменту поліції Сергія Єволянського Андрієвський просив надати М. Коцюбинському роботу, бо на його утриманні знаходяться дружина, маленький син і сліпа матуся. Губернатор наголошував: «...Коцюбинский за время жительства в г. Чернигове (с 14 июля сего года) ни в чем предосудительном и компрометирующем его поведение и политическую благонадежность замечен не был...». У наступному листі від 28 жовтня 1897 р. Євген Костянтинович знову звертається з проханням до Єволянського надати Коцюбинському будь-яку службу, аби він зміг прогодувати власну родину. Відповідь отримав лише 4 листопада 1897 р. на лист від 5 жовтня 1897 р.: «... имею честь уведомить Ваше превосходительство, что к допущению Михаила Коцюбинского на службу Черниговского земства вообще, за исключением лишь должности заведующего книжным складом, препятствий по делам департамента полиции не встречается». Цей документ переконує, що не губернатор Андрієвський, а шеф департаменту поліції Єволянський заборонив Коцюбинському керувати міським книжковим складом, котрого вільнодумство письменника насторожувало.

У 1900 і 1901 рр. Андрієвський робив запити до департаменту поліції про політичне обличчя літератора Коцюбинського, бо мав наміри призначити його на посади діловода Чернігівської губернської земської оціночної комісії, статистика оціночно-статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи, члена попечительства про бідних у Чернігові, секретаря редакції «Земского сборника Черниговской губернии». Ніяких заборон з боку поліції майже не існувало. Правда, секретарем «Сборника» М. Коцюбинський так і не став. А от з обранням письменника на посаду дільничого попечителя про бідних губернатор не погодився. Свою точку зору Андрієвський виклав у доповідній записці департаменту поліції від 7 червня 1901 р. і в листі до міського голови: «...признавая Коцюбинского, по имеющимся у меня о нем сведениям, лицом неблагонадежным в политическом отношении, а также принимая во внимание особенность политического направления черниговского населения, в среде которого представляется Коцюбинскому деятельность в должности участкового попечителя, я не признал возможным дать свое согласие на допущение его к занятию упомянутой должности...».

Тоді міська дума за підтримкою губернатора заснувала одиннадцять дільничих попечительств про бідних. Хоча вони вже мали притулок на ніч на 60 чоловік, міську богадільню на 15 чоловік і навіть ясла для дітей.

9 січня 1903 року Є. К. Андрієвський залишив посаду губернатора і виїхав з Чернігова. Подальша доля його невідома.

1903—1906. ХВОСТОВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ. Дійсний статський радник. Народився у дворянській сім'ї, ймовірно, на початку 50-х років XIX ст. Його брат Олександр Олексійович був сенатором, з 1912 р. — членом Державної ради.

Олексій Хвостов обійняв губернаторство 25 січня 1903 р. То був час, коли на Чернігівщині марксистські гуртки і групи активно підштовхували робітників на страйки, а селян — на бунти. Ленінська «Іскра» нелегально доставлялася агентами цієї газети братами Степаном та Іваном Радченками до Чернігова, Конотопа, Сосниці, Шостки, Клинців, Носівки, Новозибкова. Місцеві соціал-демократи закликали робітників взяти участь у загальному політичному страйку, що спалахнув на півдні Росії. Це сталося у липні 1903 р. Кілька днів страйкували робітники конотопських залізничних майстерень. Вони паралізували перевезення життєвоважливих вантажів. Губернатор Хвостов змушений був направити до Конотопа військові підрозділи.

У січні 1904 р. діяльність марксистів набула більш організованого характеру. У Гомелі утворився Поліський комітет РСДРП на чолі із більшовиком М. К. Володимировим. До складу комітету входили Новозибківська, Суразька, Новгород-Сіверська, Городнянська, Добрянська, Семенівська, Сновська та інші соціал-демократичні організації. Комітет мав друкарні у Гомелі і Новозибкові. Брошур і листівок випускалось тиражем понад 120 тис. прим.

Розгорнулась агітаційна діяльність серед селян. У травні 1904 р. сталася трагедія в селі Володькова Дівиця Ніжинського повіту (с. Червоні Партизани Носівського району). Підбурені селяни упродовж кількох днів зухвало поводитись із поміщицею Долгоруковою, внучкою Румянцева-Задунайського. Становище загострилося, коли господиня виявила у маєтку відозви «До селян Володькової Дівиці» із закликом до боротьби. Вона запросила у губернатора Хвостова військової допомоги і отримала її. Були людські жертви.

Дослідник селянських виступів на Чернігівщині у 1905 р. І. Г. Дроздов писав: «Черниговский губернатор понимал, что

виноваты в аграрных беспорядках не агитаторы..., а сами помещики, о чем они рапортовали своему начальству секретно. Черниговский губернатор указывал, что беспорядки в имении губернского предводителя дворянства Муханова «по причине полной экономической зависимости от него крестьян, стесненных выпасами и водопоем для скота, а также вследствие установившихся в управлении строгих правил относительно пользования водопоем, пастбищ и пр.». ⁵⁵

Січень 1905 р. приніс на Чернігівщину хвилю протесту проти царя, поміщиків і капіталістів. Революційна стихія охопила і молодь. Так, студенти Ніжинського історико-філологічного інституту вийшли на вулиці. Майже 200 чол. взяли участь у мітингах і демонстраціях. Чернігівська губернія, котра за економічним станом пасла задніх, опинилася на небезпечній межі. Аби врятувати становище, губернатор Хвостов 22 лютого 1905 р. разом з начальником жандармського управління виїхав до Глухова, щоб самому розібратися із селянами. На шляху до колишньої гетьманської столиці Олексій Олексійович дізнався, що бунтарями на хуторі Михайлівському зруйновано цукровий завод поміщика і мецената Терещенка. Губернатор, не покладаючись на глухівських поліцейських, виїхав на села. Свідки потім розповідали, що селяни зустріли Хвостова зухвало, не хотіли вислухати. Та все ж, губернатор знаходив особливі слова, котрі поступово справили враження на селянський гурт. Такі зустрічі завершувались селянськими обіцянками повернути пограбоване. До 1 березня 1905 р. Хвостов налагодив спокійне життя у Глухівському повіті. Проте безчинства охопили інші повіти Чернігівщини.

10 грудня 1905 р. губернатор оголосив Конотопський повіт на становищі надзвичайної охорони. Жандармському генералу Рудову він наказав зробити можливе й неможливе, аби в Конотопі запрацювала залізниця, а селяни повіту припинили нищити і грабувати поміщиків і заможні селянські подвір'я. Генерал Рудов діяв рішуче: за його наказом з Чернігова до Конотопа відбув батальйон військовиків. У телеграмі губернатору Хвостову жандармський начальник сповіщав: «Сегодня ко мне прибыл уездный предводитель дворянства Рачинский, говорил с упреками о жестокости казаков, что возмущает народ. При этом Рачинский заявил, что он, как хозяин уезда, будет телеграфировать губернатору и просить его или самому прибыть в Конотоп, или командировать вице-губернатора. Я ответил Рачинскому, что

буду благодарен, если вы пришлете другое уполномоченное лицо».⁵⁶

І все ж таки Рудов довів справу до кінця. Коли стало відомо про напад селян повіту на Новозибків, Хвостов 27 грудня 1905 р. видав Рудову розпорядження виїхати терміново на місце подій. Проте керівник жандармів прибув до Новозибкова 1 січня 1906 р., виславши поперед себе війська.

Не встигали приборкати бунтівників в одному повіті, як пожежа спалахувала в іншому. За підрахунками І. Г. Дроздова з осені 1905 р. до січня 1906 р. у Суразькому повіті селяни частково спалили, частково пограбували 35 поміщицьких маєтків.

4 січня 1906 р. губернатор Хвостов ввів надзвичайний стан в губернії і запросив допомоги з Петербурга. Микола II направив до Чернігова генерала Дубасова на чолі групи військ. Звітуючи перед імператором про здійснену роботу, він писав, що губернатор Хвостов, віце-губернатор Родіонов, члени губернського з селянських справ присутствія Малахов і Шрамченко (розстріляний пізніше чекістами) діяли відмінно і своєю особистою діяльністю сприяли налагодженню нормального життя у бунтівних повітах.

О. О. Хвостова вбили оскражені селяни під час його промови, ймовірно, у березні 1906 року. З того часу обов'язки губернатора виконував Чихачов до призначення нового управителя губернії.

І в часи губернаторства Хвостова Чернігів залишався невеликим губернським містом, де мешкало 27 006 чоловік. Двоповерхових приватних будинків не було. Популярні готелі «Олександрівський», «Гранд-Отель» та «Європейський» (господар О. Серафимович) теж були одноповерхові. Чернігівці залюбки відвідували ресторан, що майже цілодобово працював при готелі «Олександрівський». Гості розміщувались у невеликій залі за окремими столиками. Лише присмерки заглядали у вікна, зала освітлювалась електрикою. А вдень відвідувачі насолоджувались співом канарок, що жили на вікнах у своїх клітках. А взагалі-то в Чернігові було понад двадцять готелів, котрі гостинно відкривали двері перед богомольцями, що прибували до міста влітку.

Центральні вулиці Чернігова освітлювались електричними ліхтарями. Вуличні назви мали історичний відтінок: Мстиславська, Всеволодська, Святославська, Богуславська. Найкращими з вулиць вважалися Шосейна і Богоявленська. Сюди виходили на прогулянку сім'ями, щоб себе показати і на інших подивитись.

До Чернігова приїздили у комфортабельних вагонах від станції Крути Московсько-Києво-Воронезької залізниці. Для чернігівських поїздів було відведено вузькоколіїну гілку.

Таким побачив Чернігів журналіст з Петербурга О. Фірсов.⁵⁷

Серед помітних подій часів губернаторства О. О. Хвостова — відкриття Чернігівської чоловічої трикласної торговельної школи (1903), спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Седневі (1903), відкриття Ніжинської народної бібліотеки-читальні (1905), заснування Городнянського механічного заводу (1905), спорудження поштової контори в Чернігові (1905), початок діяльності в Чернігові культурно-освітньої громадської організації «Просвіта».

1906—1908. ГОЛІЦИН ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ. Вірогідно, брат Тверського губернатора, члена Державної ради і голови Ради міністрів (грудень 1916 р.) Миколи Дмитровича Голіцина, народженого у князівській родині на Смоленщині.

Губернатору В. Д. Голіцину довелося докласти чимало зусиль, аби припинити політичні страйки на цукрових заводах губернії. За його клопотанням і дозволом 1907 р. в Чернігові побачили світ щоденна газета «Десна» та журнали «Волна» і «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок», а в Ніжині — газети «Нежинская речь» та «Нежинский листок». У 1907 р. у Ніжині відкрився перший кінотеатр, а 1908 р. започатковано Остерський краєзнавчий музей. Значною подією у житті губернії став XIV археологічний з'їзд, робота якого проходила в Чернігові з 1 до 12 серпня 1908 р. До губернського міста прибули науковці з Росії і зарубіжних країн. 68 установ, навчальних закладів, товариств представляли 281 дослідник, серед яких були видатні вчені Д. Я. Самоквасов, Ф. К. Вовк, М. І. Петров та ін. З'їзд, один із всеросійських, зібрався під патронажем графині С. Ф. Уварової. Почесним гостем у день відкриття з'їзду був губернатор Голіцин.

Ми не знаємо про долю В. Д. Голіцина після 1908 р. А 1909 р. трапилась подія, котра переконує, що чернігівці не забули добрих діянь свого губернатора. Того року на Новгород-Сіверщині відкрилося Грем'яцьке вище початкове змішане училище ім. В. Д. Голіцина.

1909. РОДІОНОВ МИКОЛА МАТВІЙОВИЧ. Чернігівський губернатор упродовж шести місяців 1909 р. Камергер. Віце-губернатор 1905 р. 9 липня 1909 р. виїхав до Києва, звідти — до Курська.

1909—1912. МАКЛАКОВ МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ. Належав до дворянського роду Маклакових, який вів своє походження з XV ст. Його батько Маклаков Олексій Миколайович — професор очних хвороб Московського університету, доктор медицини. Брат Василь Олексійович — один з визначних вождів кадетської партії, член другої, третьої, четвертої Державної думи, російський посол у Парижі, призначений на цю посаду Тимчасовим урядом. У період громадянської війни входив до складу білогвардійської політичної наради в Парижі.

Дійсний статський радник, камергер Микола Олексійович Маклаков обійняв посаду чернігівського губернатора 21 червня 1909 р. То була людина, за словами міністра фінансів В. М. Ковцева, недостатньо освічена, не врівноважена, легко піддавалася впливу людей, котрі ні за що не відповідали, а сумнівних ідей у них було безліч.⁵⁸

Можливо, під настирливе базікання таких людей губернатор Маклаков 25 липня 1911 р. заборонив діяльність Чернігівської «Просвіти».

У квітні 1910 р. за губернаторським наказом придушено селянський виступ у селі Безуглівці Городнянського повіту. Бідняки не хотіли переселятися на хутори. Упродовж 1911—1912 рр. у Ніжині, Прилуках, Городні, Козельці, Острі відкрились комерційні училища, жіночі і чоловічі гімназії. Для розвитку наукової думки неабияке значення мало заснування Носівської сільськогосподарської дослідної станції. Тут розроблялись технічні засоби ведення сільського господарства. Комплекс будівель за проектом архітектора Е. Н. Сердюка зведено 1911—1913 рр. Засновником і першим директором станції упродовж 1912—1930 рр. був С. П. Кульжинський (1880—1947).

5 вересня 1911 року губернатор Маклаков урочисто зустрів Миколу II. Але цій події передували кілька місяців напруженої підготовчої праці. Розпочався благоустрій Чернігова. Відремонтовано Спаський собор. За огорожею собору з'явились квітники із зображенням державного герба та імператорського вензеля. Зелені газони, чудові поєднання різноманітних квітів, поновлена церковна огорожа красиво відтіняли білий золотий собор. Було поновлено і Борисоглібський храм. Тут чекали Миколу II з особливим хвилюванням. Адже в цьому соборі — печери святителя Феодосія. Там, де зараз ПТУ-3 (якраз навпроти Єлецького монастиря) тоді розміщувалось чоловіче духовне училище. Чернігівці чомусь були впевнені, що Микола II

проїде повз садибу училища, аби потрапити до Троїцько-Іллінського монастиря. Тому розширили кам'яну огорожу училища, гарно оздобили чорні залізні ґрати бронзовими розетками всередині. Училищний корпус пофарбували світло-жовтою фарбою і розбили квітник, могилу князя Чорного обклали дерном. Побілили стіни Єлецького монастиря. На огорожі замайоріли великі і маленькі прапори.

У ті дні «Черниговские епархиальные известия» писали: «Самая Болдина гора, спускающаяся к Святому, изменила свой прежде запущенный вид. Стушевались те интимные извилистые дорожки, в которых скрывались от нескромных взоров уединенные пары гуляющих, открыты тенистые полянки, где христианские потомки язычников северяне устраивали шумные пикники возле стен древнего Ильинского монастыря и Антониевских пещер...».⁵⁹ Пофарбували Іллінську церкву, відремонтували вхід до печер, на місці, з якого відкривався мальовничий обшир, побудували ажурну альтанку з дахом, схожим на купол. Поруч із альтанкою розбили серповидні квітники. У Троїцько-Іллінському монастирі побілили дзвіницю, відремонтували головний Троїцький собор і трапезну церкви. У ризниці відкрилася виставка археологічних пам'яток старовини XI—XVIII ст., котрі зберігалися в Єпархіальному древлєсховищі та ризницях Троїцького й Єлецького монастирів. Чернігівці сім'ями охоче відвідували цю виставку.

Болдині гори стали справжньою окрасою міста. І до цього доклали рук різні громадські, релігійні та освітянські організації тодішнього Чернігова. За висловом кореспондентів «Черниговских епархиальных известий», слабке фізично інтелігентне юнацтво, з розлагодженою нервовою системою, з хворобливим ставленням до невдач, тут, на Болдиних горах, набувало здатність до праці і знаходило сили не занепадати духом у разі поразок.

За два дні до візиту Миколи II завершилось будівництво Єпархіального будинку на високій горі справа від в'їзду з міста у Троїцький архієрейський будинок. Зведення помешкання для безпритульних дітей здійснювалось на кошти товариства тверезості. А на розі вулиць Шосейної і Миколаївської (тепер вул. Леніна і вул. К. Лібкнехта) споруджено Будинок Миколаївського єпархіального братства. Чернігів отримав триповерхову сучасну споруду з великою світлою залю, яка вміщувала багато людей. Нині тут Чернігівська обласна філармонія.

У серпні 1911 року друкарня І. Кульженка в Києві здійснила ілюстроване видання книги (400 прим.) під назвою «Картины церковной жизни Черниговской епархии за девять веков ея истории». Це унікальний нарис історії єпархії з IX ст. Текст супроводжується чудово виконаними цинкографіями і фотокартками. Цинкографій у книзі 350, а фототипій — 69. Книга складається з дванадцяти розділів, авторами яких є викладачі чернігівських гімназій, духовних училищ, церковно-приходських шкіл. На жаль, їх прізвища у виданні відсутні. І сьогодні цікаво читати про сіверян, що населяли Чернігівщину, їхні звичаї; захоплюватись легендами про князя Чорного, Мстислава Володимировича, монастирські печери тощо. Життєпис Чернігівських князів та ієрархів, історія духовної освіти і спорудження визначних храмів Чернігівського краю — такий зміст книги «Картины церковной жизни Черниговской епархии».

Кожний її примірник відрізнявся оздобленням. Використовувалось дорогоцінне каміння, срібло і золото. Такі книги призначалися Миколі II та його родині. Решту книжок подаровано людям із царської свити і чернігівським гімназістам, котрі відзначалися гарним навчанням і поведінкою. Популярна на той час газета «Новое время» віднесла «Картины» до видання загальноросійського значення.

5 вересня 1911 р. урочистості на честь імператора відбувалися у Спаському соборі. Тут єпископ Василій підніс Миколі II книгу-альбом «Картины церковной жизни Черниговской епархии». А далі звучали промови різних попечителів, вигуки «ура!».

Микола II цікавився віком храму, іконостасу, відвідав печеру святителя чернігівського Феодосія. У будинку Дворянських зібрань вислухав на свою честь промову губернатора Маклакова. Увечері на пароплаві «Головачов» імператор відплив з Чернігова.

У грудні 1912 р. М. О. Маклаков залишив губернаторське крісло і відбув до Петербурга на посаду міністра внутрішніх справ. А в путівнику по Чернігову за 1912 р. залишилось оголошення: «Губернатор Камергер Двора Его Величества д. с. с. Николай Алексеевич Маклаков, губернаторская усадьба на углу Московской и Петербургской улиц. Принимает от 12 до 1 ч. дня». (Тепер вул. Шевченка, № 57, Будинок офіцерів).

1913—1914. СТЕРЛІГОВ І. І. З лютого 1913 р. до грудня 1914 р. обіймав посаду чернігівського губернатора. За час його губернаторства побачили світ газети «Черниговский вестник»,

«Черниговская земская неделя», «Нежинская копейка». У селі Радуль на Ріпкинщині у найманому будинку відкрилося вище початкове змішане училище. У 1913 р. більшовики Чернігова добилися у губернатора дозволу на відкриття «Клубу трудящих». Через цей клуб проводилась передплата на газету «Правда» та інші видання.

1 серпня 1914 р. розпочалась перша світова війна. Як губернатор І. І. Стерлігов контролював мобілізацію до російської армії, разом із членами міської думи обговорював можливість прийому евакуйованих людей із західних губерній Росії.

У листопаді 1914 р. до Чернігова переведено 13-й запасний полк, що нараховував близько 3 тис. новобранців. За наказом І. І. Стерлігова військовиків розмістили на так званому «казарменном участке» (південно-західна околиця Чернігова — Коти, помешкання колишнього училища льотчиків). Цей полк безперервно поповнювався новобранцями з губернії, котрі нудились від байдкування і були непоганими слухачами більшовицьких агітаторів. Величезна солдатська маса часто-густо виходила з-під контролю офіцерів і тоді доводилося застосовувати фізичну силу. На стіл губернатора Стерлігова лягали скарги місцевих жителів на поведінку солдатів, що викликала їхнє побоювання на нестачу деяких продуктів харчування. Труднощі виникали і на промислових підприємствах. Кількість робітників тут зменшилась, бо багато з них виявились мобілізованими на фронт. Місце біля машин і верстатів на заводах, де вироблялось військове обладнання і продуктові концентрати, зайняли ремісники і селяни.

Газета «Черниговское слово» публікувала списки чернігівців, що загинули на фронтах першої світової.

Таким залишав Чернігів губернатор Стерлігов грудневого дня 1914 року. Подальша його доля невідома.

1915—1916. ЛАВРИНОВСЬКИЙ М. М. Камергер. З січня 1915 до січня 1916 р. перебував на посаді Чернігівського губернатора.

У цей час до Чернігова прибували державні установи, гімназії, промислове обладнання, окремі сім'ї, евакуйовані із заходу країни. Всі вони знаходили притулок. Аби запобігти інфекційним хворобам, було збудовано барак, що слугував одночасно і лікарнею, і шпиталем для поранених. Продовольчі труднощі й розлад економіки губернії загострювались. Більшовицька пропаганда посилювалась, особливо серед солдатів 413-ї піхотної дру-

жини. Більшовики випустили спеціальну листівку, в якій закликали військовиків не коритися своєму начальству. В губернії з'явилися перші дезертири, що принесли із собою безладдя, хаос і створення бандитських угруповань. Поліція була безсила навести хоча б відносний порядок. На військовиків не можна було розраховувати.

Як склалася подальша доля М. М. Лавриновського, коли він залишив Чернігів, ми не знаємо. Після нього з січня до березня 1916 р. губернією управляв віце-губернатор Матвеев, а з березня до травня 1916 р. — шталмейстер двору його Величності пан Келеновський (ініціали його також загубилися). За місяці їхнього правління Чернігівщина жила за законами тилу під час війни.

1916—1917. ГРЕВЕНІЦЬ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ. Повне ім'я Євген Павло-Микола Гревеніц. Належав до баронського роду, що вів свій початок від Генріха Гревеніца, мешканця Мекленбурга 1480 р. Його нащадок Фрідріх Гревеніц 1797 р. виїхав до Росії і отримав посаду «директора» с. Павловська, на якій перебував до своєї смерті у 1817 р. У 1851 р. імператор російський дозволив його синам користуватися баронським званням, дарованим Ф. Гревеніцу у Меклебурзі-Шверині (Німеччина). У 1867 р. баронський титул успадкував і Євген Павло-Микола Гревеніц — онук Фрідріха і син сенатора Олександра Гревеніца (Олександра Федоровича).

Для зручності спілкування від трьох імен сенаторського сина залишилось одне — Микола. Отож Микола Олександрович Гревеніц став чернігівським губернатором 19 травня 1916 р. і служив управителем губернії до 2 березня 1917 року. У ці останні місяці існування старої влади на Чернігівщині відбулись такі події: відкрився Чернігівський учительський інститут, засновано Товариство художників Чернігова, у Ніжині розпочалось видання газети «Пчела», а 21 лютого 1917 р. відкрито Ніжинську міську публічну бібліотеку ім. М. В. Гоголя.

Кровопротитна війна все більше позначалася на житті Чернігівщини нестачею продовольства, медикаментів, перев'язувальних матеріалів, появою у Чернігові великої кількості пораниених офіцерів, видужуючих солдатів, до яких велике зацікавлення проявляли місцеві більшовики. Утворений ними комітет, до складу якого увійшли Юрій Коцюбинський, Софія Соколовська, Семен Туровський та ще дві особи, через солдатів, що відправлялись на фронт, передавав у Діючу армію листівки за підписом: «Пів-

денна військова організація». Свою діяльність вона припинила у кінці 1916 р., коли зусиллями губернатора Гревеніца і жандармського управління була нейтралізована.

А потім сталася лютнева революція. Почалась ліквідація царської адміністрації. Більшовики створювали свої органи влади (ради робітничих, селянських і солдатських депутатів), інші партії — свої (губернський виконавчий комітет). За таких політичних обставин припинилась діяльність М. О. Гревеніца як управителя Чернігівської губернії.

1917—1918. ДОРОШЕНКО ДМИТРО ІВАНОВИЧ. Народився 1882 р. Коріння мав у Чернігові, звідки походив його старовинний рід. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому, Київському університетах. Викладав історію, займався журналістикою в Петербурзі, Катеринославі, Києві. Співробітничав у Київській і Катеринославській «Просвітах». Як політик, належав до поміркованої ліберальної течії в українському національно-визвольному русі. Відстоював автономію України у складі Росії.

У Чернігові Д. І. Дорошенко мав чимало друзів і знайомих. Захоплювався чернігівськими старожитностями.

У серпні 1917 р. Дмитра Дорошенка було призначено Чернігівським губернським комісаром Тимчасового уряду. А напередодні відбувались такі події.

24 березня 1917 р. розпочав роботу губернський з'їзд представників повітових виконавчих комітетів органів Тимчасового уряду, на якому було обрано губернський виконавчий комітет на чолі із чернігівським адвокатом І. Л. Шрагом. Виконував обов'язки губернського комісара Тимчасового уряду О. О. Бакуринський. Розміщувався у губернаторському домі. З'їзд рекомендував на цю посаду М. А. Іскрицького — предводителя дворянства Суразького повіту, одного з багатих поміщиків Чернігівщини, члена партії октябристів, колишнього депутата другої і третьої Державних дум. Чому М. А. Іскрицький подав у відставку, не зрозуміло. Стурбована чернігівська громада направила до Дорошенка у Київ депутацію, аби просити дозволу виставити кандидатуру Дмитра Івановича на посаду губернського комісара. Адже він добре був відомий своєю діяльністю голови генерального секретаріату, Центральної ради. Дорошенко погодився. На губернському з'їзді його обрали комісаром губернії, і в серпні 1917 р. він прибув до Чернігова.

Оселився в губернаторському домі. Місто вразило надзвичайною тишею, наче тут не знали, що в країні відбувається революція. Інколи спалахували непорозуміння, але вони швидко зникали завдяки виїзду на місця хвилювання кого-небудь із членів губернського виконавчого комітету. «...и так как это все были люди тактичные, — згадував Д. І. Дорошенко, — пожилые, хорошо знакомые с местными отношениями, то им удавалось уговариванием успокоить строптивых и дело этим кончалось».⁶⁰ У перші дні перебування в Чернігові Дорошенко зрозумів, що як губернський комісар ніякою силою не володіє. Провітало хабарництво, бездіяльність. Населення не охоронялося. Правда, життя котилося за старими законами — ще поважала-ся чужа власність. Проте до кінця вересня 1917 р. становище різко погіршилося. Тимчасовий уряд не видавав грошей. Зв'язки між урядовими установами й чернігівським губернським комісаріатом ледь жевріли. У Чернігові знаходилась велика кількість військ, що прибували з театру воєнних дій або виїздили на фронт. Важка артилерія скупчилась на шосе між Києвом і Черніговом. Д. І. Дорошенко згадував: «Вдоль шоссе были расставлены, словно для смотра, колоссальные орудия, зарядные ящики, обозные телеги. Армия уже разлагалась. Солдаты самовольничали, пошаливали в деревнях и с каждым днем причиняли все более и более хлопот».⁶¹ Особливою турботою губернського комісара був 13-й запасний піхотний полк, анархістські настрої якого викликали тривогу. Мешканці міста боялися, що одного дня солдати зчинять бунт, розграбують казенний винний склад і в Чернігові стануться погроми. Дорошенко просив начальника військового округу розмістити полк за містом, але полковник К. М. Оберучев не прислухався до жодного комісарського доводу. І стався вибух. Солдати заарештували командира та офіцерів, влаштували мітинг, на якому обрали нового командира. Наступного дня Дорошенка відвідала делегація від полку, котра заспокоїла: все, що трапилось, — внутрішні проблеми військовиків. Заарештованих командира та офіцерів випустили. Після бунту 13-й запасний полк поступово зник. У Чернігові залишився лише один український батальйон, яким таємно командував С. В. Петлюра.

Дорошенко надсилав до Петрограда тривожні телеграми, в яких сповіщав про ознаки голоду у північних повітах губернії. Просив викреслити Чернігівщину із загального продовольчого плану, згідно з яким губернія віддавала частину хліба на потреби армії і російських губерній. Але з Петрограда відповідали, що змінити становище не можуть.

На початку жовтня 1917 р. в Києві під керівництвом В. К. Винниченка відбувся з'їзд губернських і повітових комісарів автономної України, що складалася з чотирьох губерній — Чернігівської, Полтавської, Волинської і Подільської. Губернські і повітові комісари розповіли про безліч дезертирів з фронту, котрі перетворилися на банди насильників і грабіжників. На Правобережній Україні посилювались погроми. Люди голодують. Міліція не діє. Дорошенко попередив про можливість голодних бунтів. Проте з'їзд так нічого і не вирішив. А Тимчасовий уряд не втручався в українські справи.

Дорошенко повернувся до Чернігова. Тут якраз виникли непорозуміння між українським батальйоном, комендантом гарнізону, представниками інших військових частин і радою солдатських й робітничих депутатів. У той день Дорошенко проводив у губернаторському домі наради, аби уникнути непорозумінь. Помічник сповістив, що надійшло повідомлення про повстання у Петрограді. Губернський комісар відразу ж повідомив про це повіти. Більшовики почали створювати військово-революційні комітети, червоногвардійські загони, нові суди і міліцію. На думку Дорошенка, більшовики в Чернігові не мали ніякої сили і значення. Їхнім лідером була 21-річна Софія Соколовська, до якої губернський комісар ставився з повагою. Вона часто виступала в раді робітничих депутатів і в новій демократичній думі. Коли наприкінці 1917 р. Чернігів захопили більшовики, Софія Соколовська як голова ревкому врятувала життя сотні офіцерів, що мешкали у місті. У Чернігові не відбулось жодної кривавої розправи. На цих обставинах неодноразово наголошував Д. І. Дорошенко.

У листопаді 1917 р. проголошено Українську Народну Республіку. Того дня Дорошенко у складі делегації Центральної ради перебував у Могильові, у ставці Верховного командування. Мова йшла про утворення особливого українського фронту для захисту української території, який би об'єднав Румунський і Південно-Західні фронти.

Однак 8 листопада вранці Дмитро Іванович вирушив до Чернігова. Він згадував: «В Чернігове я застала приготування к торжественному празднованию провозглашения Украинской республики. Это празднование состоялось в ближайшее воскресенье. На площади перед Спасопреображенским собором преосвященный Иоанн отслужил молебен и сказал приличествующее случаю слово. И. Л. Шраг (щирий приятель Д. І. Дорошенка. —

Л. С.), городской голова А. Верзилов и я произнесли речи, затем состоялся парад войскам черниговского гарнизона, который мне пришлось принимать. Последний раз видали черниговцы стройные ряды войск, с офицерами во главе, с сине-желтыми украинскими знаменами, с музыкой, дефилировавшие в полном порядке и с песнями расходившиеся после парада. Празднование прошло при огромном стечении народа и с большим подъемом. После беспристанной тревоги и напряженности последних недель, казалось, блеснул светлый луч; все ожидали, что независимая Украина, отделившаяся от большевистской России, делается оплотом порядка, законности, что она сумеет сама лучше устроить свою жизнь».⁶²

Інтелігенція прихильно ставилася до особи Дмитра Дорошенка. У ньому чернігівці вбачали не лише політика, а й науковця. У грудні 1917 р. за допомогою і підтримкою Дмитра Івановича керуючий справами Чернігівської губернської архівної комісії В. Л. Модзалевський, краєзнавець Ю. С. Виноградський, письменник М. М. Могилянський і художниця П. К. Діденко заснували видавництво «Сіверянська думка». Тут побачили світ книги В. Л. Модзалевського «Основні риси українського мистецтва», твори Б. Д. Грінченка, Т. Г. Шевченка з ілюстраціями П. К. Діденко. Влітку 1918 року «Сіверянська думка» видала книжечку Д. І. Дорошенка «Коротенька історія Чернігівщини». Видавництво припинило своє існування восени 1919 р. Відродилося у 1992 р.

19 січня 1918 р. в Чернігові встановилася Радянська влада. Д. І. Дорошенко виїхав до Києва. В уряді гетьмана П. П. Скоропадського обіймав посаду міністра закордонних справ.

А потому розпочалися роки еміграції: Чехословаччина, Німеччина, Канада. У Мюнхенському Вільному українському університеті професор Дорошенко викладав історію. Помер Дмитро Іванович 1951 р., залишивши неоціненні спогади про Чернігівщину напередодні жовтневого заколоту 1917 року.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ.

Створена у жовтні 1932 року. Бере початок від першої губерньської конференції РСДРП(б), яка відбулася 10—11 серпня 1917 р. в Чернігові у будинку по нинішній вулиці Горького, де містилися Чернігівська громадська бібліотека і музей архівної комісії. Конференція обрала губерньський партійний комітет у складі Р. М. Гордон, С. І. Соколовської, І. Г. Уріна, Е. Васютинської та ін.

Після Жовтневої революції 1917 р. Чернігівська обласна парторганізація розгорнула боротьбу проти контрреволюції і Центральної ради. Радянську владу в Чернігові встановлено 19 січня 1918 р. У цьому значну роль відігравали більшовики Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков, В. А. Селюк, С. І. Соколовська, яка разом із Л. І. Тіліс представляла партійну організацію Чернігова на Першому з'їзді КП(б)У в липні 1918 р. Губком партії розміщався по вул. Фрунзе, № 2, в будинку архієпископа (нині тут Архів Чернігівської області).

По встановленні Радянської влади губком КП(б)У здійснював керівництво політичним і господарським життям Чернігівщини.

Героями революційного дня ставали Т. М. Коржигов, А. Ф. Риндіч, А. В. Гриневич, Є. Б. Бош, ін. Більшість з них була репресована і розстріляна 1937 року.

Точилася запекла боротьба з денікінцями, петлюрівцями, військами Врагеля, німецько-австрійських окупантів, білополяками, з внутрішньою контрреволюцією. І врешті-решт, більшовики перемогли. У 1921 році розпочався перехід до мирного будівництва. Громадянська війна зруйнувала не лише людські життя, побут і сімейний уклад людей. Громадянська війна звела нанівець скромні промислові підприємства Чернігівської губер-

нії. У Чернігові припинили роботу чавуноливарний, клинкерний, оцтовий, пивоварний заводи. Майже в 20 разів скоротився випуск кустарних промислів. Рідко ходили поїзди. Не діяли пристані Чернігова, Остра, Макошина. У губернії на 30—40 відсотків зменшились посівні площі, майже вдвічі знизилась урожайність. Не вистачало хліба, жирів, солі, одягу, взуття. Швидко росли ціни на продукти харчування і предмети першої необхідності.⁶³

На Чернігівщині зростала опозиція новій владі. Утворилося антирадянське підпілля денікінського змісту в Чернігові, Городнянському повіті, Конотопі. У чекістських зведеннях опозиціонери називались куркульськими бандами на чолі із буржуазними націоналістами, меншовиками, есерами, анархістами. Борючись з ними, більшовики Чернігівщини дискутували з троцькістами про профспілки, дбали про перебудову форм і методів роботи партії відповідно до умов переходу до мирного будівництва, проводили в життя нову економічну політику, проголошену Ленінім на X з'їзді РКП(б).

Секретарями губкому обирались О. В. Одинцов, Ф. І. Кремницький (тричі), А. С. Таран.

У листопаді 1925 року в зв'язку з переходом на нову систему управління (центр—округ—район) і ліквідацією губерній Чернігівський губком партії розформовано. Утворено окружками.

З 1921 до 1932 р. Чернігівська обласна партійна організація займалася чисткою своїх рядів, боролася з опортуністами, троцькістами, навчала цьому шкільних педагогів, котрі у свою чергу боролися з неписьменністю, утворила в Чернігові партійну школу, здійснила інші заходи, котрі сприяли партійному будівництву на Чернігівщині. Питання економічного розвитку краю займали другорядне значення. Так, на порядку денному XI губернської партійної конференції, що відбулась у Чернігові 16—17 березня 1922 року, стояли такі питання: про міжнародне і внутрішнє становище республіки, звіт губкому, звіт губернської контрольної комісії, фінансова політика, стан радянського апарату, інші питання.⁶⁴

У жовтні 1928 р. резолюції пленумів Чернігівського, Ніжинського і Прилуцького окружних комітетів партії закликали партійців боротися з троцькізмом, вести рішучу боротьбу з прихильниками правого ухилу. А в грудні 1928 р. пленуми цих же парторганізацій поставили нарешті економічне завдання — по-

ліпшити якість і добитися зниження собівартості продукції місцевої промисловості.

Боролась обласна парторганізація за зміцнення колгоспного ладу, культурне будівництво, дострокове виконання п'ятирічних планів тощо.

14 жовтня 1932 р. утворилась Чернігівська область. Відразу ж був створений обком Компартії України, який тримав у своїх руках політичне, економічне і культурно-мистецьке життя краю. Приміщення обкому знаходилося на Валі. Будинок знищений під час німецького обстрілу з літаків у серпні 1941 р. На цьому місці тепер лежить пам'ятна плита.

ПЕРШІ СЕКРЕТАРІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБКОМУ ПАРТІЇ

1932—1938. МАРКІТАН ПАВЛО ПИЛИПОВИЧ. Народився 1887 року у селі Глібки Старокостянтинівського повіту на Волині у бідній селянській родині. Наймитував з восьми років, покинувши сім'ю. Зазнав голоду і холоду, пострікання шматком хліба. Проте закінчив учительську семінарію, працював народним вчителем у селах Волинської губернії, завідував міністерським двокласним училищем. У 1914 р., коли розпочалася перша світова війна, Павло Маркітан опинився у Чугіївській школі прапорщиків. По закінченні навчання служив у Балашові Саратовської губернії. Тут і розпочався його революційний шлях. Влітку 1917 р. солдати гарнізону обрали прапорщика Маркітана до ради робітничих, селянських та солдатських депутатів. У 1918 р. Павло став більшовиком, а за рік очолив один із повіткомів Саратовської губернії. Під час наступу Денікіна воював у лавах Червоної Армії як начальник особового відділу піхотної дивізії. Потім повернувся до Балашова, де його обрали делегатом на IX з'їзд компартії. Так вперше Маркітан опинився в Москві. То був березень 1920 р.

Двадцять років стали важливими у житті Павла Пилиповича, якщо говорити про його партійну кар'єру. Маркітан працював секретарем Подільського губкому партії, інструктором ЦК Компартії України, завідувачим оргвідділом Центральної комісії Компартії України, секретарем Одеського і Криворізького окружкомів, завідувачим культпропвідділом ЦК партії, другим секретарем Одеського обкому партії.

12 жовтня 1932 року Павло Маркітан приїхав до Києва на виклик Генерального секретаря ЦК Компартії України С. В. Ко-

сіора, котрий сповістив, що прийнято рішення уряду про утворення нової Чернігівської області. Першим секретарем обкому поїде в Чернігів він, Павло Пилипович Маркітан, якщо буде на те його згода. Як людина партійна, він погодився створити новий обком партії.

14 жовтня 1932 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет прийняв постанову, згідно з якою утворилася Чернігівська область. А ЦК партії створив Оргбюро по Чернігівщині у складі Я. З. Резниченка, М. Д. Голуб'ятникова, І. А. Дація, М. І. Рибникова та ін. Очолив Оргбюро Павло Маркітан.

Він приїхав до стародавнього Чернігова разом із дружиною Катериною Іванівною, членом партії більшовиків з 1918 р., двома синами В'ячеславом та Петром, донькою Галиною. Родина Маркітанів оселилася в будинку навпроти старовинних гармат на Валі. Обком партії розмістився поруч, в одному домі з міськомом, на території сучасного Центрального парку культури та відпочинку ім. М. М. Коцюбинського.

За кілька днів роботи Павло Маркітан зрозумів, що йому дісталась суто аграрна економічно відстала область. Селяни налякані примусовим прискоренням колективізації. У колгоспах люди працювали без ентузіазму, бо плата за роботу була символічною. Павло Пилипович намагався допомогти колективним господарствам. Він зумів налагодити контакти сіл, окремих колгоспів із заводами і річковиками. Але голод, що охопив Чернігівщину у 1933 році, все звів нанівець. Від голодомору померли 362 708 чол.* Спустошилися села багатьох районів області.

Напередодні Другого зльоту колгоспників СРСР 5 липня 1933 р. у Чернігові відбувся Другий обласний з'їзд колгоспників-ударників. На ньому виступив П. Маркітан. Говорячи про голод, смерть від голоду, окремі випадки поїдання людей та худоби, що загинула, він в усьому звинувачував партійних керівників усіх рангів. І в першу чергу за те, що дуже ідеалізували колгоспи. А там чинився опір, який в урядових зведеннях проходив як терор куркульських груп. Керівництво Чернігівської області зверталося за допомогою до ЦК КП(б)У, однак так і не отримало її.⁶⁵

Упродовж 1933—1936 рр. Чернігівщина вперше пропрацювала як область суцільно колгоспна. План хлібозаготівель викону-

* За підрахунками чернігівського історика, канд. істор. наук В. В. Ткаченка.

вала вчасно. Залишались запаси — люди отримували на трудовні.

У Чернігові засновані кондитерська фабрика ім. 1-го Травня, меблева, макаронна і фабрика музичних інструментів ім. П. П. Постишева, відкрито стадіон (тепер ім. Ю. О. Гагаріна), обласну наукову, медичну бібліотеку, створено літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. На Ічнянщині з'явився дендрологічний заповідник АН УРСР «Тростянець», а в Прилуках — музично-драматичний театр ім. 15-річчя ВЛКСМ, в Ніжині — педінститут ім. М. В. Гоголя, у Новгороді-Сіверському — медичне училище. За словами Павла Маркітана, Чернігівщина «вийшла на широкий шлях соціалістичного розвитку». Перший секретар обкому часто спілкувався з працівниками культури і вчителями. За сприянням Маркітана, як результат таких зустрічей, створено у Чернігові Кабінет преси, видано альманах творів письменників Чернігівщини, організовано зразковий симфонічний оркестр.

З вересня 1936 року на Чернігівщині розпочались арешти невинних людей, котрих Маркітан добре знав по спільній роботі, як чесних, щирх і відданих справ членів партії. Кожний з них міг те ж саме сказати і про нього. Бо Павло Пилипович належав до тих малочисельних партійців, у котрих двері кабінету не зачинялися як для рядових комуністів, так і для безпартійних. Міліціонерів в обкомі не було. Маркітана запам'ятали людиною веселою, компанійською. На святах і суботниках запалював своєю енергією і життєлюбством.

Настав найстрашніший у долі Маркітана 1937 рік. 30 липня наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова були створені республіканські, крайові та обласні «трійки» для розгляду справ колишніх куркулів, членів «антирадянських» партій, білогвардійців, жандармів і службовців царської Росії, бандитів, реємігрантів, учасників антирадянських організацій, церковників і сектантів. Цим наказом був затверджений і склад «трійки» по Чернігівській області: голова — начальник облуправління НКВС УРСР капітан М. Б. Корнев; члени: 1-й секретар обкому та міськкому КП(б)У П. П. Маркітан і обласний прокурор М. С. Склярський. За підрахунками чернігівського історика В. М. Розстального з 9 серпня до 25 серпня 1937 р. П. П. Маркітан поставив свій підпис під 8 документами, згідно з якими 188 чоловік підлягали розстрілу, 113 — перебуванню у виправно-трудових таборах, 22 — тюремному ув'язненню.⁶⁸

Аби зламати волю першого секретаря, енкавееєсівці кожної ночі забирали його до управління НКВС. Там допитували, а вранці Павло Маркітан, приступав до роботи, приховуючи все від людських очей.

Заарештували Павла Пилиповича 29 серпня 1937 р. Разом із ним до в'язниці потрапила дружина Катерина Іванівна, яка провела п'ять жакхливих років у таборах на Півночі Казахстану. Синів Маркітана В'ячеслава та Петра сховали у таборах Комі АРСР. В'ячеслав помер там від туберкульозу нирок. Петро пішов з життя у Черкасах наприкінці 80-х рр. після п'яти років таборів, тривалого заслання. Галину Маркітан виключили з інституту і комсомолу, а її чоловік, режисер Київської драми ім. І. Франка, втратив роботу, його виключили з партії. Але то був щасливий випадок.

Репресій зазнав і брат Маркітана, Андрій Пилипович, учасник штурму Зимового палацу. Реабілітований 1956 р.

Чоловік сестри Маркітана, Василь Сергійович Фіщук, працював директором школи в с. Синявці Менського району і теж був репресований.

Павло Пилипович Маркітан не пережив тортур у Лук'янівській в'язниці Києва. Його скаліченого, психічно хворого, розстріляли на подвір'ї цієї тюрми 25 жовтня 1937 р. У квітні 1956 р. перший секретар Чернігівського обкому Компартії України посмертно реабілітований.

1938—1941. ФЕДОРОВ ОЛЕКСИЙ ФЕДОРОВИЧ. Народився 30 березня 1901 р. у Дніпропетровську. Своїх батьків ніколи не знав. Його залишили на сходинах міського притулку. Тут він виховувався, поки хлопчика не забрав до себе лоцман Максим Костиря із приміського села Лоцманська Кам'янка. Набував знань у чотирирічній школі, поки були кошти у названого батька. А потім довелося йти у найми.

Біографи О. Ф. Федорова стверджують, що він брав активну участь у громадянській війні рядовим кіннотником, командував взводом, правда, не дуже довго. Сам же Федоров про цей період свого життя згадував, що його «більш за все приваблював матеріальний бік: одежа, взуття, гарні харчі».⁶⁷ Служив у кавалерійському та залізничному полках. Але кадровим командиром не став. До 1924 р. боровся з бандитами. На тому його військова кар'єра обірвалась.

У 1927 р. Федоров став комуністом. Доля закинула його в Чернігів. Тут 1932 р. закінчив технікум залізничного будівництва. За спеціальністю не працював. На нього звернули увагу як на потєційного партійного керівника. Партійна робота подобалась Федорову, і він ревно їй служив.

А у вересні 1938 р. Федорова обрали першим секретарем обкому Компартії України. То був важкий і складний час, який випробував Федорова, перш за все, як людину. За підрахунками чернігівського історика В. М. Розстального лише за 21 вересня 1938 р. О. Федоров підписав 11 документів, якими приговорив до розстрілу 196 чоловік, до виправно-трудоих таборів—101 особу.⁶⁸ 26 вересня 1938 р. — 7 документів, за якими 81 особу приречено на смерть, 28 осіб — до виправно-трудоих робіт.⁶⁹ 30 жовтня 1938 р. О. Федоров підписав 5 документів. Доля помічених там людей визначилася таким чином: 20 осіб — до розстрілу, 18 осіб — до виправно-трудоих таборів.⁷⁰

У складі «трійки», окрім О. Федорова, були майор А. І. Єгоров — новий начальник УНКВС, І. Л. Савранський — обласний прокурор. З цієї групи у грудні 1937 р. начальника УНКВС по Чернігівській області Андрія Івановича Єгорова заарештували і розстріляли у Москві 27 липня 1941 року.⁷¹ Не були репресовані О. Ф. Федоров та І. Л. Савранський, який до війни залишався обласним прокурором і помер років тридцять тому.

До початку Великої Вітчизняної війни Федоров залишався першим секретарем, виконуючи настанови XVIII з'їзду ВКП(б) по реалізації планів третього року п'ятирічки на 1938—1942 роки. На Чернігівщині передбачалося будівництво нових підприємств, реконструкція діючих на базі впровадження нової техніки, значний розвиток місцевої промисловості, зокрема, виробництво цегли, черепиці тощо. Передбачалось також збільшення виробництва зерна і технічних культур, ріст поголів'я худоби та підвищення продуктивності тваринництва.

У січні 1939 р. на державному рівні проведено розукрупнення областей України. Від Чернігівської області до новоутвореної Сумської відійшло 17 районів.

На підприємствах розгорнувся стахановський рух. Кращими вважались Прилуцька панчішна фабрика, Чернігівська фабрика музичних інструментів, чернігівські залізничники і річковики. Валова продукція промисловості за 1939 рік зросла на 11,3 відсотка.⁷²

У травні 1939 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняли постанову «Про заходи по охороні громадських земель від розбазарювання». Згідно з цим партійним документом Федоров як перший секретар обкому вимагав від відповідних органів перевірити землекористування у колгоспах. По області було виявлено та повернено колгоспам 23,4 тис. га колгоспної землі, яка незаконно (!?) перебувала в користуванні окремих колгоспників та різних організацій.⁷³

Остання передвоєнна, п'ята партконференція, яка відбулася 8—10 березня 1940 р., підсумувала перший рік боротьби за виконання рішень XVIII з'їзду ВКП(б): 95,1 відсотка селянських дворів були об'єднані в колгоспи,⁷⁴ на 220 великих державних і 265 кооперативних підприємствах працювало 32,2 тисячі робітників.⁷⁵

На цій конференції першим секретарем знову обрано О. Ф. Федорова. На цій посаді він зустрів 22 червня 1941 року.

У липні 1941 р. ЦК КП(б) України призначив його першим секретарем Чернігівського підпільного обкому партії. Під керівництвом обкому діяло 18 підпільних райкомів, 65 підпільних партійних і комсомольських організацій.*

У березні 1943 року за рішенням Центрального штабу партизанського руху О. Федоров вирушив на Волинь, на чолі Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання. Був нагороджений двома Зірками Героя Радянського Союзу. По війні виконував різні партійні доручення, був секретарем обкому партії в Житомирі та Херсоні, неодноразово обирався депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради України. Обіймав посади міністра соціального захисту України, голови Комісії у справах колишніх партизанів і підпільників при Верховній Раді УРСР.

Олексій Федорович Федоров помер у Києві 9 вересня 1989 року від невиліковної хвороби нирок. З його смертю відійшла у небуття ще одна людина, вихована тоталітарним режимом.

1943—1948. КУЗНЕЦОВ МИХАЙЛО ГЕОРГІЙОВИЧ. Народився 1904 р. у селі Миронівка Київської області в родині залізничника. У 1920 р. закінчив Городецьку початкову школу і вступив до комсомолу. Агентом карного розшуку в Київській області працював 1921 р. До 1925 р. перебував на комсомольській роботі. По закінченні радпартшколи у 1927 р. вступив до лав

* Оскільки про О. Ф. Федорова написано багато книжок, автор не торкається його партизанської біографії.

КПРС. Упродовж 1928—1948 рр. — на керівній профспілковій, редакційній, партійній роботі в Київській, Чернігівській областях. З 1937 до 1938 р. — секретар Грем'яцького райкому партії на Новгород-Сіверщині. З 1938 р. — секретар Чернігівського міськкому партії. З 17 грудня 1939 р. — другий секретар обкому партії. На цій посаді перебував до серпня 1939 р. Того ж року Михайла Кузнецова обрано депутатом обласної ради. А 1940 р. він працював секретарем Ізмаїльського обкому партії.

З початком Великої Вітчизняної війни М. Г. Кузнецов у діючій армії, учасник оборони Одеси і Севастополя. У 1941—1942 рр. — член Військової Ради Приморської армії, у 1942—1943 рр. — Воронезького і Волховського фронтів. Мав військове звання генерал-майора. За участь у бойових діях М. Г. Кузнецов нагороджений орденом Червоного Прапора, медалями «За оборону Одеси», «За оборону Севастополя» та ін. Напередодні визволення Чернігівщини генерал-майора відкликали з фронту до ЦК ВКП(б). 12 вересня 1943 р. М. Г. Кузнецова призначено першим секретарем Чернігівського обкому партії. А за дев'ять днів, 21 вересня 1943 р., радянські війська взяли Чернігів штурмом.

Разом із дружиною Валентиною Юхимівною, сином Юрієм і дочкою Валентиною М. Г. Кузнецов прибув до міста. Родина оселилася на розі вулиці Урицького (перед магазином «Прогрес», де дитсадок). Було близько від обкому партії (нині вул. Леніна, № 41).

Зруйнована і сплюндрована ворогом Чернігівщина в особі нового першого секретаря придбала справжнього господаря. При ньому відбудовані залізничні вокзали у Бахмачі, Чернігові, Ніжині, Щорсі, Прилуках. Відродились депо, залізничні мости, лінії зв'язку, перші паровози, відновили свою роботу 9 підприємств легкої промисловості з 15, що працювали до війни, 9 молокозаводів, ряд хлібопекарень, продуктивність яких становила 227 тонн на добу.

У 1946 р. в області відновлено понад 50 великих громадських будівель. Здійснили це 9 будівельних організацій. У Чернігові зведено будинок на вісім квартир площею 166 м² по вул. Свердлова, заселено будинки по вул. Попудренка на 320 м² житлової площі, будинки по вул. Леніна, на розі вулиць Леніна і Маркса. Відкрито 37 крамниць, 30 ларків у Чернігові. У селах області за 1946 рік збудовано 263 хати (3000 м²).

Чернігівщина — в основному сільськогосподарська область. Розв'язанням так званої «Поліської програми» займався обком партії, керований Михайлом Кузнецовим.⁷⁶

У 1947 р. обком партії підтримав закладання Корюківської фабрики технічного паперу, котра сьогодні відома далеко за межами області. Того ж року засновано Чернігівську станцію швидкої і невідкладної допомоги. У 1948 р. розпочалось спорудження залізничного вокзалу в Чернігові.

1948 рік був нелегкий у долі М. Г. Кузнецова. Він покохав дружину обласного військкома, вона відповіла взаємністю (родини жили поруч). Про цей зв'язок заговорили в місті. Дійшло до Києва. 14 січня 1948 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про звільнення М. Г. Кузнецова з посади першого секретаря Чернігівського обкому партії. 14 червня 1948 р. він ознайомився з постановою бюро обкому, якою затверджено було рішення вищої партійної інстанції.

Переказують, що М. Г. Кузнецов залишив Чернігів, не отримавши ніякого призначення. Ймовірніше за все, працював на дрібній господарській роботі.

1948—1953. РОГИНЕЦЬ МИХАЙЛО ГЕОРГІЙОВИЧ. Народився 5 грудня 1910 р. в селі Івет Шосткинського району Сумської області в робітничій сім'ї. З 1927 до 1931 р. — студент Шосткинського індустріального технікуму. Тут 1930 р. став комуністом. У 1932 р. М. Г. Рогинець встиг закінчити лише два курси хіміко-технологічного інституту, як вдома трапилась велика неприємність. Батька виключили з партії за саботаж хлібозаготівель. Позбувся свого кандидатського стажу і Михайло. Коли ж факти перевірили, батькові і сину Рогинцям повернули партійні квитки. Але відновити заняття в інституті Михайло Рогинець вже не міг.

27 травня 1933 р. став бійцем Червоної Армії. Ніс службу до 19 березня 1935 р. як курсант школи молодших авіаспеців, а потім як авіатехнік 29 авіаескадрильї 209 бригади Особової Далекосхідної армії. Після військової служби викладав в індустріальному технікумі м. Шостки три роки. У 1939 р. М. Г. Рогинця запросили до Чернігова. З 25 жовтня 1939 р. він працював зав. відділом шкіл і заступником зав. відділом пропаганди та агітації обкому партії. Маючи середню освіту, М. Г. Рогинець 10 серпня 1940 р. очолив Чернігівське облвн (обласний відділ народної освіти), а потім працював заступником голови облвиконкому.

З початком Великої Вітчизняної війни М. Г. Рогинець перебуває в діючій армії. З 19 до 30 вересня 1941 р. — оточенець у районі Пирятина. Вийшов звідти з частинами Червоної Армії генерал-майора авіації Шевченка. До 1946 р. служив у Головному політуправлінні Радянської Армії, політуправліннях Брянського, Воронежського, Сталінградського, Ленінградського, Західного, 1-го Прибалтійського, 1-го і 3-го Білоруського, Забайкальського і Далекосхідного фронтів. Демобілізувався капітаном. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями «За оборону Ленінграда», «За взяття Кенігсберга», іншими нагородами.

У 1946 р. М. Г. Рогинець повернувся до Чернігова, де обійняв посаду заступника голови облвиконкому і секретаря обкому партії з питань добору кадрів. Родина Рогинців оселилася по вул. Шевченка, 103. Дружина Ванда Марківна працювала головним лікарем тубдиспансера. Дочки-близнята Ізабелла й Тамара, десяти років, навчалися у школі.

На цих посадах перебував до шостої, першої після війни, обласної партконференції, яка відбулась 1—3 березня 1948 р. і обрала М. Г. Рогинця першим секретарем обкому партії.

Економіка області знаходилась у важкому стані. Тому М. Г. Рогинець сконцентрував увагу на підвищенні ефективності роботи відбудованих підприємств. У 1950 р. промисловість Чернігівщини видала продукції в 2,5 раза більше, ніж у 1946 р. Виробництво електроенергії зросло майже в 4,5 раза.⁷⁷

У 1950 році посівні площі становили 98% довоєнного рівня. Урожайність зернових зросла у 1,4 раза.⁷⁸

При М. Г. Рогинцю в Чернігові завершено будівництво залізничного вокзалу (1950), відкрито Чернігівську центральну міську бібліотеку ім. М. Коцюбинського (1949) та обласну лікарню (1951), продовжено прокладання Алеї Героїв. Вона розташована в центральній частині міста на території колишнього Валу між сучасними вул. Леніна і вул. Шевченка. Першим до ансамблю майбутніх пам'яників включено погруддя М. В. Фрунзе (1928), відновлене 1948 р.

За роки секретарства М. Г. Рогинця в області діяло 1243 середні, семирічні та початкові школи, 1237 клубів, 1492 бібліотеки з книжковим фондом 3101 тис. томів, 261 кіноустановка. На початок 1953 р. в області налічувалась 191 лікарня.⁷⁹ Всі ці цифри значно перевищували показники 1946 р.

Діяльність М. Г. Рогинця була помічена в центрі, і 18 вересня 1953 р. IX пленум Чернігівського обкому партії звільнив його з посади першого секретаря у зв'язку з виїздом на навчання.

1953—1955. МАРКОВ ВАСИЛЬ СЕРГІЙОВИЧ. Народився 1905 р. в Орловській губернії у селянській родині. У 1914—1917 рр. навчався у сільській школі. Після Жовтня 1917 р. закінчив Волчанську окрпартшколу. До 1922 р. служив кур'єром Сергіївського волревкому. У 1923 році став комуністом і з того часу перебував на комсомольській і партійній роботі в Орловській і Харківській областях, в місті Тамбові. Освіту здобув вищу партійну. І це дало йому змогу обійняти посаду спочатку третього, а потім другого секретаря Полтавського обкому партії в 1938—1939 рр. До 1941 р. був першим секретарем Полтавського обкому партії.

Під час Великої Вітчизняної війни — начальник оперативної групи Військової ради 12-ї армії Південного фронту. На Полтавщині організовував партизанські формування і підпілля.

Після визволення області з 1943 до 1950 рр. обирався першим секретарем Полтавського обкому партії. Опісля, з 1951 до 1953 р., — першим секретарем Одеського обкому партії. Кілька місяців працював інструктором ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня і трьома медалями.

18 вересня 1953 р. в Чернігові у присутності першого секретаря ЦК Компартії України М. В. Підгорного відбувся IX пленум обкому партії, на якому першим його секретарем обрано В. С. Маркова. Він переїхав на нове місце партійної служби разом із дружиною і трьома дітьми (син і дві дочки).

17—18 лютого 1954 року відбулась X партійна конференція, котра знову обрала В. С. Маркова першим секретарем обкому.

При ньому набув широкого розмаху рух тридцятитисячників. Посланці робітничого класу очолили економічно відсталі сільські господарства. За два роки половина слабких господарств ліквідувала відставання, а окремі вийшли в число передових.

Чернігівщина взяла активну участь в освоєнні цілинних земель. На далеких і безкраїх землях Казахстану утворився радгосп «Чернігівський». Його фундаторами стали молоді чернігівці, котрих В. С. Марков проводжав на складну роботу.

За час його секретарства відкрито Прилуцький вечірній машинобудівний технікум (1953), засновано Менський краєзнав-

чий музей (1954). Особливих зрушень у народногосподарському комплексі не відбулося.

17 липня 1955 року В. С. Маркова на пленумі обкому звільнено з посади першого секретаря у зв'язку з обранням секретарем Орловського обкому партії Російської Федерації.

1955—1959. КУМАНЬОК ПОРФИРІЙ ХОМИЧ. Народився 26 лютого 1911 р. в с. Юрасівці (тепер у складі м. Дружба Ямпільського району Сумської області). Відомий як один з організаторів партизанського руху в Україні під час Великої Вітчизняної війни.

Комуністом став 1939 р. До 1941 р. служив у лавах Червоної Армії, працював на комсомольській і радянській роботі.

У роки війни був секретарем Червоного підпільного райкому компартії (1941—1942), комісаром з'єднання О. М. Сабурова, першим секретарем Сумського підпільного обкому партії, членом нелегальної групи ЦК КП(б)У (1942—1943). У 1943—1945 рр. — секретар Сумського обкому. З 1947 р. перебував на керівній партійній радянській, господарській роботі. Нагороджений двома орденами Леніна, іншими орденами і медалями.

По закінченні Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б) у 1948 р. обраний першим секретарем Житомирського обкому партії.

З липня 1955 р. — перший секретар Чернігівського обкому.

З першого дня Куманьок намагався здійснювати принцип колективного керівництва на партконференціях, пленумах партійних комітетів. Проте все обмежувалось політичними гаслами і такими подіями, як святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, що викликало розмах соціалістичного змагання, а також укладання трудових колективних угод між промисловцями Чернігівської, Брянської, Гомельської областей.

При П. Х. Куманьку в Чернігові розпочалось будівництво камвольно-суконного комбінату, заводу збірного залізобетону, синтетичного волокна, силікатних блоків, обласного драмтеатру, ТЕЦ, м'ясокомбінату, у Прилуках — заводу протипожежного обладнання, засновано почесні грамоти та відкрито обласну Дошку пошани передовиків соцзмагання, організовано трест «Чернігівнафтогазрозвідка», прилуцькі нафтовики виробили перші тонни нафти, а хіміки дали перший капрон, побудовано понад 175 тис. м² житлової площі в містах і понад 11200 будинків у сільській місцевості, 235 нових підприємств торгівлі та громадського харчування тощо.⁸⁰

П. Х. Куманька було звинувачено в зловживаннях службовим становищем і в тому, що за його вказівкою витрачено кілька мільйонів рублів на люстру для нового приміщення Чернігівського облдрамтеатру ім. Т. Г. Шевченка. Ці чутки поширювались серед різних верств населення, викликаючи обурення.

10 вересня 1959 р. пленум Чернігівського обкому партії звільнив П. Х. Куманька з посади першого секретаря. Його було призначено головою облвиконкому. У 1960 р. обійняв керівну посаду в одному з Київських раднаргоспів.

Помер 29 липня 1972 р. у Києві.

1959—1963. ДОРОШЕНКО ПЕТРО ОМЕЛЯНОВИЧ. Народився 1907 р. у Ростовській області. 1927 року закінчив агрономічний технікум на станції Талова Воронежської губернії. Працював за спеціальністю у Воронежі і Ставропольському краї. У 1935 р. отримав диплом Азово-Чорноморського сільськогосподарського інституту. Комуністом став 1939 року.

З січня 1942 р. до червня 1943 р. П. О. Дорошенко командував взводом 172-го окремого стрілецького батальйону ВВНКВС. До 1945 року служив у військах НКВС на території Таджикистану. Опісля — на партійній роботі. У 1946—1949 рр. — зав. сільськогосподарським відділом обкому в Кіровограді. У 1949—1950 рр. — секретар обкому в Кіровограді. У 1954—1955 рр. — перший секретар у Вінниці. А до того (1950—1954) завідував сільськогосподарським відділом ЦК Компартії України. У 1955—1959 рр. — зав. таким же відділом ЦК КПРС з союзних республік. Обирався депутатом Верховної Ради СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

У Чернігові спочатку працював другим секретарем Чернігівського обкому партії. На пленумі 10 вересня 1959 р. П. О. Дорошенко обраний першим секретарем обкому. За два роки, 12—13 вересня 1961 р., XV партконференція залишила його на цій посаді.

За роки секретарства Дорошенка продовжено будівництво Чернігівського камвольно-суконного комбінату, споруджено готель «Україна» в Чернігові (1961), відкрито Чернігівський філіал Київської політехніки (1960), утворено Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів (1960), відкрито Чернігівське музичне училище ім. Л. М. Ревуцького (1961) та Чернігівський вечірній механіко-технологічний технікум (1962), історико-краєзнавчий музей в Ічні (1961) тощо.

За будівництво стадіону в Чернігові П. О. Дорошенко мав величезні неприємності, партійне стягнення. А 22 лютого 1961 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про незаконне будівництво стадіону в м. Чернігові». 1. За грубе порушення постанови ЦК КПРС і РМ СРСР про впорядкування витрачання коштів і матеріальних ресурсів на будівництво адміністративних, спортивних та інших громадських будівель і споруд голову виконкому Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих т. Куманька П. Х. з роботи зняти. 2. За допущене незаконне використання коштів та матеріальних ресурсів на будівництво стадіону в м. Чернігові першому секретарю Чернігівського обкому КП України Дорошенку П. О. оголосити догану».

30 грудня 1962 р. постановою ЦК Компартії України догану скасовано. На пленумі Чернігівського обкому партії 10 січня 1963 р. П. О. Дорошенка звільнено з посади першого секретаря.

1963—1970. БОРИСЕНКО МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ. Народився в Ніжині 25 листопада 1918 р. у сім'ї службовців. До війни, у 1941 р., встиг закінчити Харківський зоотехнічний інститут. Працював зоотехніком і заступником директора радгоспу в Красноярському краї. Учасник бойових дій Радянської Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни. Членом КПРС став 1943 року. Демобілізувався у 1946 р. Кілька років обіймав посаду старшого зоотехніка радгоспу «Більшовик» Харківської області. Опісля М. М. Борисенко переїхав на Чернігівщину як директор радгоспу «Івківці». У 1952 р. оселився в Чернігові. Працював керуючим обласним трестом «Укрголовмаслосирпром», головою Чернігівського райвиконкому, начальником обласного управління сільського господарства. У 1961 р. М. М. Борисенка призначено головою Чернігівського облвиконкому. У 1963 р. обраний першим секретарем обкому партії.

При М. М. Борисенку розпочалося в Чернігові будівництво першого в Радянському Союзі заводу по виробництву анідного волокна (1963), введено в дію другу чергу Чернігівського заводу синтетичного волокна та першу чергу камвольно-суконного комбінату (1963), побудовано ряд бетонних і асфальтових магістралей (Чернігів — Новгород-Сіверський, Чернігів — Щорс — Городня, Ніжин — Прилуки тощо), завершено радіофікацію і телефонізацію всіх населених пунктів області, відкрито тролейбусний рух у Чернігові (1964). За активну участь у партизанському русі у період Великої Вітчизняної війни та за успіхи, досягнуті в розвитку народного господарства, Чернігівська область

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 червня 1967 р. була нагороджена орденом Леніна.

Чернігівщина давала тоді майже половину української нафти, близько третини бавовняних тканин, 80 відсотків піаніно. Енергоозброєність народного господарства області підвищилась у 4,4 раза порівняно з 1959 роком. Побудовано понад 100 будинків культури, клубів, бібліотек та кінотеатрів, відкрито 10 музичних шкіл, введено в експлуатацію 2 млн. 800 тис. м² житла, побудовані нові навчальні корпуси Ніжинського і Чернігівського педінститутів, два технікуми, 51 шкільне приміщення, 25 шкіл-інтернатів, 38 спортивних залів тощо.⁸¹

На посаді першого секретаря М. М. Борисенко перебував до 1970 року, коли його обрали кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України. М. М. Борисенко переїхав до Києва. З 1973 р. він — член Політбюро ЦК Компартії України, з 1976 р. — член ЦК КПРС. Був депутатом Верховної Ради СРСР і УРСР. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. М. М. Борисенко помер 1980 р. Похований у Києві. Колишня Громадська вулиця в Чернігові названа на честь М. М. Борисенка у рік його смерті.

1970—1984. УМАНЕЦЬ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ. Народився 18 жовтня 1925 р. у селі Біла Ямпільського району Вінницької області в селянській родині.

З початку 1944 до грудня 1945 р. перебував у лавах Радянської Армії, брав активну участь у бойових діях, дістав важке поранення, став інвалідом. По війні закінчив сільськогосподарський інститут і працював у Чернівецькій області агрономом, головою колгоспу, головою райвиконкому, зав. сільгоспвідділом обкому партії. В період з 1961 р. до 1970 р. М. В. Уманець працював інструктором ЦК КП України, секретарем, другим секретарем Житомирського обкому партії, заступником міністра сільськогосподарства УРСР. У 1970 р. змінив М. М. Борисенка на посаді першого секретаря обкому партії. Лютнева 1971 р. партійна конференція Чернігівської області підтвердила повноваження М. В. Уманця. За роки його секретарства підвищилась врожайність зернових і технічних культур, виробництво тваринницької продукції. Так, у 1973 р. зібрано небачений до того часу врожай зернових — в середньому по 23,7 цнт з кожного гектара.

То були роки дев'ятої п'ятирічки, коли Чернігівщина двічі виходила переможцем у Всесоюзному соціалістичному змаганні областей, нагороджувалася перехідними Червоними Прапорами.

За роки дев'ятої п'ятирічки на державні кошти в Чернігівській області збудовано житла загальною площею 900 тис. м² або на 25 відсотків більше, ніж у восьмій п'ятирічці.⁸² А на селі споруджено 1760 комунальних квартир і 22 тисячі будинків особистого користування. Введено в дію 73 нові школи.⁸³

М. В. Уманець як перший секретар обкому керував виконанням планів десятої п'ятирічки. У 1976—1979 рр. обсяг промислового виробництва на Чернігівщині зріс на 13 відсотків, освоєно понад 400 нових видів виробів, у 2,5 раза збільшився випуск продукції вищої категорії. З початком десятої п'ятирічки понад 30 тис. сімей вселились у нові квартири. Позитивні зрушення спостерігались в торгівлі, побутовому обслуговуванні населення, в культурному будівництві.

При М. В. Уманці відбулось багато пам'ятних подій: споруджено у Чернігові кінотеатр «Жовтень» (1971); вийшла «Історія міст і сіл Чернігівської області» (1972), перевидання якої російською мовою здійснено 1983 р.; введено в експлуатацію Гнідинцівський газопереробний завод; у Чернігові споруджено торговельний центр «Дружба» (1974); засновані Чернігівський театр ляльок і Менський зоопарк (1976); утворено Чернігівську організацію Спілки письменників України (1976); відкрито Чернігівський художній музей (1983); почалось спорудження кінотеатру «Перемога» у Чернігові; відкрито народні краєзнавчі музеї; споруджено пам'ятники героям громадянської та Великої Вітчизняної воєн і таке інше.

7 січня 1984 р. відбулась остання в житті М. В. Уманця XXIV обласна партконференція, на якій він виступив з доповіддю.⁸⁴

З гіркотою говорив про те, що промисловість області не вийшла на рубежі п'ятирічки по зростанню обсягів виробництва і продуктивності праці. Відстали від темпів п'ятирічки м'ясна, спиртова промисловість, камвольно-суконний комбінат у Чернігові, Бахмацький комбінат молочних консервів. Труднощі, з якими обком не справився, викликані були нестачею сировинних ресурсів, зривом введення у дію ряду потужностей. Намагалися компенсувати ці недоліки максимальним використанням промислового потенціалу, всіх резервів виробництва (модернізація обладнання на Чернігівському КСК, оновлення верстатного парку тощо). Але належної віддачі не одержано. Більшість під-

приємств Ніжина, Чернігова, Бобровицького, Ічнянського та інших районів допустила подорожчання продукції. Намітилися значні недоліки як у житловому, так і в шляховому будівництві.

«За три роки, що минули, — говорив М. В. Уманець, — область не дала державі чимало зерна, цукрових буряків, м'яса, ін. продукції. Знизилась урожайність сільськогосподарських культур, не зростає продуктивність тваринництва. Майже не вирішується цільова програма «Агрокомплекс».

Як перший секретар обкому партії М. В. Уманець змушений був ставити у доповіді конкретні завдання підвищення продуктивності праці у сільському господарстві, називати цифри. Проте ніякого механізму досягнення мети він не запропонував. У доповіді містилися загальні фрази про освіту і культуру, багато чого було сказано про ідейно-політичне виховання населення.

На XXIV обласній партконференції виступив секретар ЦК, член Політбюро Компартії України І. О. Мозговий. Він говорив, що в промисловості Чернігівщини не виконуються плани по зростанню обсягів виробництва, порушуються договірні зобов'язання, темпи зростання середньомісячної зарплати випереджають зростання продуктивності праці. Втрачено багато робочого часу. Немає економії ресурсів, фінансів і т. п. За 1981—1983 рр. не використано 50 млн. руб. державних капітальних вкладів, в т. ч. 10 млн. руб. на будівництво житла.

І. О. Мозговий говорив і про те, що в області немає жодного району, який би виконав за три роки усі плани продажу державі основних видів сільськогосподарської продукції. Урожайність зернових культур за 1983 рік була однією з найнижчих в республіці.

Головну причину економічної кризи секретар ЦК Компартії І. О. Мозговий вбачав в несамокритичності керівних кадрів, яка межує з самозаспокоєністю, а також в заміні на третину працівників, що входили до номенклатури обкому партії, І. О. Мозговий звернув увагу делегатів конференції на наявність хабарництва, спекуляції, крадіжок і зловживань.

М. В. Уманця було звільнено з посади першого секретаря обкому. Він став персональним пенсіонером союзного значення, нагородженим двома орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни I-го та II-го ступеня, орденом Слави III-го ступеня, медалями.⁶⁵

Помер М. В. Уманець 1 грудня 1986 р. після тяжкої і тривалої хвороби. Похований у Чернігові.

1984—1990. ПАЛАЖЧЕНКО ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ. Народився 10 серпня 1934 р. в м. Ромнах Сумської області. У 1949—1953 рр. навчався в Роменському технікумі механізації сільського господарства. По закінченні учбового закладу служив у лавах Радянської Армії. З 1956 до 1959 р. працював майстром і викладачем Роменського училища механізації сільського господарства. У 1959 р. Л. І. Палажченко перебував на комсомольській роботі. Працював першим секретарем Роменського райкому комсомолу, відповідальним організатором відділу комсомольських організацій ЦК ЛКСМУ, першим секретарем Чернігівського обкому комсомолу. З 1960 р. — член КПРС. У 1966—1978 рр. — перший секретар Чернігівського райкому партії. Вищу освіту здобув в Українській сільськогосподарській академії. Захистив дисертацію на звання кандидата економічних наук. Автор книги «Производственные типы колхозов: Из опыта Черниг. р-на» (М.: Экономика, 1972).

Увійшов у конфлікт з керівництвом обкому партії, бо самостійно здійснив постачання Чернігова м'ясо-молочними продуктами виробництва приміських колгоспів і радгоспів. Так, колгосп «Авангард» Чернігівського району (с. Іванівка, голова І. І. Скачок) безперебійно забезпечував магазини Чернігова свіжим молоком.

У 1978 р. Л. І. Палажченка обрано секретарем, а в 1979 р. — першим секретарем Волинського обкому партії. З січня 1984 р. — перший секретар Чернігівського обкому партії. А в березні того ж року відбувся об'єднаний пленум обкому і Чернігівського міськкому партії, на якому Л. І. Палажченко виступив з доповіддю. У ній містилися підсумки двомісячної роботи народногосподарського комплексу області і діяльності обкому за цей період.⁸⁶

Отож за два місяці 1984 р. обсяг промисловості зріс на 5,9%, продуктивність праці на 7,1% у порівнянні з відповідним періодом 1983 року. Збільшилось виробництво молока на 9 відсотків і м'яса — на 7,5 відсотка. Однак 10 підприємств і об'єднань не виконали план реалізації продукції. Не виконуються договірні зобов'язання. Пасуть задніх Чернігівський камвольно-суконний комбінат, Чернігівське швейне об'єднання, Прилуцька взутцева фабрика.

А далі в доповіді — загальні фрази: належить збільшити приріст промислового виробництва на 4,7%, потрібна інтенси-

фікація виробництва, надпланове підвищення продуктивності праці в промисловості на 6%, змагання під гаслом «Кожному верстату — максимальну віддачу», економити у великому і малому, відкрити тисячу рахунків економії, поліпшувати якість будівельних робіт, роботи транспорту, успішно реалізувати Продовольчу програму, боротися з хабарництвом, іншими негативними явищами. До того ж, область продаватиме державі 187 млн. т м'яса, 766 тис. т молока, 173 млн. штук яєць і 267 тис. вовни у чистому волокні. І це тоді, коли в Чернігові, Ніжині, Прилуках, Новгороді-Сіверському та ін. містах області відчувалась продовольча криза.

У доповіді відсутній навіть натяк на економічні механізми, котрі б сприяли успіхові. Бо головна думка Л. І. Палажченка полягала в тому, що «займатися господарством з партійних позицій — значить перш за все займатися кадрами, людьми».

У 1988 р., коли в країні четвертий рік йшла перебудова, Л. І. Палажченко на XXVI обласній партконференції вперше наголосив на економічних питаннях і сказав, що покладається велика надія на створене головне планово-економічне управління облвиконкому, де зосереджені механізми соціального та економічного розвитку області.⁸⁷

Л. І. Палажченко розповів, що на повному госпрозрахунку і самофінансуванні працюють 68 підприємств і об'єднань, 16 будівельних організацій. У колгоспах і радгоспах на основі підрядного договору діють 4600 бригад і ланок, близько 30 тис. сімей.

Обсяг промислового виробництва виріс з початку п'ятирічки на 14%, продуктивність праці — на 15,8%. Область виконала план трьох років п'ятирічки. Проте нестабільно працюють Прилуцька взуттєва фабрика, Чернігівська фабрика первинної обробки вовни, підприємства облхарчопрому та інші.

Додатково до плану реалізовано 86 тис. т зерна, 113 тис. т молока, 40 тис. т м'яса. Однак сільське господарство області піддавалося критиці на липневому (1988 р.) ЦК КПРС. Найвідсталіші Бобровицький, Козелецький, Новгород-Сіверський, Талалаївський райони.

В області розроблена комплексна програма розвитку переробних галузей. Передбачалося освоїти 350 млн. руб. капітальних вкладень, але з того нічого не вийшло. З початком п'ятирічки на будівництві житла недоосвоєно 12 млн. руб.

За 1978—1988 рр. чисельність сільського населення скоротилася на 21%, тому будувалось для села жител втричі менше, ніж у місті, — виправдовувався партсекретар. Майже 500 населених пунктів не мають доріг з твердим покриттям.

В області щороку не вистачає товарів із врахуванням платіжно-спроможного попиту на суму 100 млн. руб. У 1988 р. більше як на 8 млн. руб. зірвало виконання планів 31 підприємство.

Вперше свою доповідь Л. І. Палажченко не завершив ідеологічними гаслами.

На грудневому пленумі 1988 р., який відбувся після XXVI обласної партконференції, Л. І. Палажченко знову був обраний першим секретарем обкому партії.

За час його секретарства на Чернігівщині відбулись такі пам'ятні і знаменні події: в Чернігові споруджені підземні переходи (1984—1985), у Седневі утворено науково-виробниче об'єднання «Чернігівеліткартопля» (1985), відбулась Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (м. Чернігів, грудень 1985), споруджено Новий міст через Десну біля с. Шестовиці Чернігівського району (1986), відкрито Меморіал Слави в Чернігові (1986), створено Чернігівський театр для дітей та молоді (1988), відкрито Палац урочистих подій у Чернігові (червень 1988), проведено Перший республіканський фестиваль кобзарського мистецтва в с. Сокиринцях Срібнянського району (червень 1988), відкрито меморіал «Слова о полку Ігоревім» у Новгороді-Сіверському (вересень 1989 р.).

Напередодні Різдва Христового 1990 р. трапилась подія, котра викликала бурю емоцій не лише чернігівських громадян. Ось як про те, що трапилось 6 січня 1990 р., писав один із московських журналів: «Банальное дорожное происшествие на перекрестке Чернигова стало причиной радикальных перемен у кормила областной власти. Одной из машин оказалась черная служебная «Волга» зав. орготделом облисполкома, «нашпигованная» деликатесами. Представленные для всеобщего обозрения продовольственные раритеты стали поводом для митингов в городе. Через неделю ушел в отставку первый. Леонид Иванович (ему 56 лет) всю сознательную жизнь провел на комсомольской и партийной работе — всего четыре года в конце 50-х работал в сельхозучилище, совмещая работу с заочной учебой. Кандидат экономических наук, Герой Социалистического Труда. С 1984 г. — первый секретарь обкома.

Перестройка не змінила Чернігов — в центрі міста, стра-даючого від нехватки житла, будувалися окремі квартири для апаратчи-ків, готель обкому». ⁸⁸ Все, що сталося в Чернігові, охо-рили «ковбасною» революцією.

На січневому пленумі 1990 р. обкому партії, де обговорюва-лась політична ситуація в області та особистість Л. І. Палаж-ченка, був присутній Л. М. Кравчук — секретар ЦК Компартії України з ідеології. Вперше обласний форум комуністів цілий день транслювався обласним радіо. Слухачі мали змогу зро-бити власні висновки.

По звільненні з посади першого секретаря Л. І. Палажченко переїхав до Києва, де працював науковим співробітником Ін-ституту землеробства Української академії сільськогосподар-ких наук. Помер на робочому місці 1 грудня 1993 р. Похований на Байковому кладовищі у Києві. ⁸⁹

1990—1991. ЛІСОВЕНКО ВАСИЛЬ ТРОХИМОВИЧ. Наро-дився 1948 року в с. Житні Гори Рокитнянського району Київ-ської області. З шістнадцяти років працював різноробочим Бі-лоцерківської ПМК, трактористом-причепником, механіком-на-ладником. У 1969 році вступив до лав КПРС. Того ж року за-кінчив Білоцерківський сільськогосподарський інститут. Працю-вав зоотехніком, головним зоотехніком колгоспу. По закінченні Вищої партійної школи при ЦК Компартії України — зав. від-ділом, другий, перший секретар райкому комсомолу, директор радгоспу в Рокитнянському районі Київської області. З 1975 р. — інструктор обкому партії, голова райвиконкому, перший сек-ретар райкому партії в Макарівському районі на Київщині. З 1984 р. — інструктор ЦК Компартії України. У 1986 р. — сек-ретар Чернігівського обкому партії. А в 1989 р. В. Т. Лісовен-ко — відповідальний організатор Відділу партійного будівни-цтва і кадрової роботи ЦК КПРС. З січня 1990 р. — перший секретар Чернігівського обкому партії.

Січневі події 1990 р. В. Т. Лісовенко сприйняв з болем і тривогою. Не чекав цього від тихого Чернігова. Причину нега-раздів вбачав в особі Л. І. Палажченка, який перебільшував власні сили, мав погане здоров'я і, можливо, був неспроможний вирішувати сучасні проблеми, бо був людиною вчорашнього дня. Сам же Лісовенко, коли працював секретарем Чернігівського обкому 1986 р., перебував по сотні і більше днів за рік у відряд-женнях, відпустки переривав до половини, пройшов практичну школу командного стилю. Любив натиснути, щоб краще, щоб швидше. Але, опинившись у кріслі першого секретаря 1990 р.,

врахувавши уроки свого попередника, Лісовенко зрозумів, що так працювати більше не можна. Пріоритетами для нього стали гласність, такт і компетентність.⁹⁰ Проте радів, що в обласній раді неформалів — одиниці, хоча в міській — їх більше. Лісовенко відверто говорив, що з Рухом він не попутник.

Планував жити із сім'єю, яку привіз з Москви, в будинку, що споруджується.

24 листопада 1990 року відбулась XXVII обласна партконференція, на якій В. Т. Лісовенко виступив з доповіддю.⁹¹ Перший секретар говорив про переломний момент від тоталітаризму до свободи і демократії, від командно-бюрократичної системи до правової держави і політичного плюралізму, від державної монополії в економіці до рівноправної різноманітності власності і ринкових відносин, від унітарності до союзу суверенних держав, що ґрунтуються на принципах федерації.

У Чернігівській області — крах господарських зв'язків, повний розлад споживчого ринку, вихід з-під контролю цін, фінансове безладдя, ескалація злочинно-тіньової економіки, падіння трудової дисципліни. Різке зниження життєвого рівня, порожні полиці магазинів, загострення продовольчого постачання та житлові проблеми — все це складові частини соціальної сфери Чернігівщини початку 90-х років. В. Т. Лісовенко наголошував у доповіді, що командно-адміністративну систему ліквідовано, а нові органи ще влади не взяли. Турбували першого секретаря й політична нестабільність та антимарксистська пропаганда. Закликав комуністів області боротися із цим негативом, але конкретного механізму протистояння не запропонував. Говорив про суміщення посад секретарів парткомів і голів рад, бо і сам на той час був головою обласної ради народних депутатів.

26 листопада 1990 р. відбувся пленум обкому партії, який першим секретарем знову обрав В. Т. Лісовенка.

До травня 1991 р. перший секретар виконав всі вимоги мітингуючих у січні 1990 р. Закладам охорони здоров'я, народної освіти було передано ряд адміністративних споруд. У колишньому міськкомі партії розмістилося Чернігівське музичне училище ім. Л. М. Ревуцького, в колишньому лікувально-санаторному управлінні — кардіологічний центр. Дітям переданий дім колгоспника в урочищі Яловщина. Населення постійно інформувалося про екологічний і радіаційний стан. Обком партії та обласна рада народних депутатів розпочали реалізацію спеціальної програми з ліквідації аварії на ЧАЕС. Ліквідовані в Черні-

гові міські райкоми. В обласному центрі — свій «гайд-парк», виділено помешкання для Руху, видається міська газета «Чернігівські відомості».

Зменшилися централізовані поставки м'яса з області до союзнореспубліканського фонду. Промисловість Чернігівщини план поставок продукції згідно з договорами 1990 р. не виконала. Продуктивність праці зменшилась за рік на 0,7%, а 80 підприємств знизили обсяги виробництва. Лише житло будувалось непогано — на 118,4%.

В інтерв'ю газеті «Сельская жизнь» у травні 1991 р. В. Т. Лісовенко розповідав: «Командувать парткомы не могут и не должны, ведь партия сама провозгласила курс на полномочие Советов... в то же время для достижения своих программных целей коммунисты должны активно влиять на деятельность Советов. В областном Совете 89% — коммунисты, в городских и районных — 76%».⁹² В. Т. Лісовенко був твердо переконаний, що партія не повинна стояти осторонь економіки.

З гіркотою перший секретар обкому говорив про ту частину партійців, котра не витримала наступу антикомуністичних сил і вийшла з КПРС. За 1990 рік облпарторганізація зменшилась на 5,2%. На 40 відсотків скоротився апарат обкому.

Відбувся натиск на привілеї партноменклатури.

Медичне обслуговування партійців відбувається за місцем проживання, підкреслював перший секретар. Дач у них немає, будинків для полювання — також, майже два роки. Навіть на свята не одержують продовольчі замовлення.

В. Т. Лісовенко мав намір здійснити програму соціального захисту населення, яка включала створення фонду зайнятості з сумою в 1991 р. 29 млн. руб.

Однак у квітні 1991 р. відбувся Пленум ЦК Компартії України, на якому В. Т. Лісовенка обрано членом Політбюро ЦК. Новим першим секретарем обкому партії став П. Д. Шаповал.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЯ

1992—1994. МЕЛЬНИЧУК ВАЛЕНТИН ВАСИЛЬОВИЧ

Народився 1947 року в родині службовців, яка мешкала тоді в Бердичеві Житомирської області. У цьому місті закінчив ПТУ-4. Отримав професію електромонтера. Працював на заводі «Прогрес». Інженерну освіту здобував упродовж 1966—1971 рр. у Чернігівському філіалі Київської політехніки. По закінченні отримав посаду інженера у ВНДІМСВ у Чернігові. А далі — служба в армії.

У грудні 1972 року Валентин Мельничук повернувся до Чернігова. Знайшлась йому робота інженера-енергетика на овочесушильному заводі. За деякий час став головним інженером цього підприємства. А у червні 1979 р. Валентина Мельничука призначено головним інженером Чернігівського виробничого об'єднання пивобезалкогольної промисловості. З травня 1983 р. — генеральний директор об'єднання (в народі — пивзавод «Десна»)⁹³ У 1988 році заочно закінчив Академію народного господарства при Раді Міністрів України. Організаторський талант Валентина Васильовича, а також бажання директора вивчити секрети пивоваріння (адже Мельничук за фахом не був пивоваром) зробили свою справу: продукцію підприємства оцінили далеко за межами України. Після чого авторитет чернігівських пивоварів значно виріс. А ім'я директора Чернігівської «Десни» знали тоді майже всі. Така популярність Валентина Мельничука принесла йому перемогу під час виборів голови Чернігівської міської ради та її виконкому. Мером Чернігова Валентин Васильович став у жовтні 1990 р. То був суперечливий час. З одного боку — гласність, розкутість преси, радіо, телебачення, боротьба з керівною роллю комуністичної партії, а з іншого — падіння виробництва, підвищення цін, негативне ставлення громадян, в тому числі й Чернігівщини, до свого першого Президента Михайла Горбачова, котрий пристрасно відстоював цілісність Радянського Союзу. Засоби масової інформації писали і

говорили про майбутній удосконалений та оновлений договір, котрий мали підписати представники всіх союзних республік. Але в суспільстві до цієї новини ставилися байдуже, бо в повітрі відчувалось щось таке, що змушувало громадян перебувати в стані очікування вибуху. І він стався 19 серпня 1991 р.

24 серпня 1991 р. Україна оголосила на весь світ про свою незалежність, а 1 грудня 1991 р. обрала свого першого Президента Леоніда Кравчука.

Один із атрибутів незалежної і самостійної України жовто-блакитний прапор викликав у суспільстві суперечливе ставлення. І ніякі аргументи істориків не в змозі були вплинути на свідомість окремих громадян. Валентин Мельничук належав до небагатьох керівників, котрі вважали жовто-блакитний прапор символом нової України. Він особисто посприяв встановленню його на даху будинку міської Ради. То був неабиякий вчинок, що викликав у одних захоплення, в інших — обурення. В усякому разі, того дня біля Чернігівської міської ради зібрався великий людський натовп. Справу було зроблено.

А тим часом Президент України Леонід Кравчук розпочав формування нової влади як в центрі, так і на місцях. Виконавчу владу в областях та районах стали уособлювати Представники Президента.

22 березня 1992 р. указом Л. М. Кравчука Представником Президента в Чернігівській області було призначено Валентина Васильовича Мельничука.⁹⁴ Чи уявляв він, який тягар падає на його плечі? Адже Чернігівщина перебувала в стані економічної кризи.

Причинами падіння сільськогосподарського виробництва були відсутність кредитів, інфляція, наслідки Чорнобильської катастрофи. Держава своєчасно не розраховувалась із селянами за вирощену і здану продукцію. На селі зменшилась кількість працюючих.

Становище у промисловості області було теж надзвичайно складним. Розірвані економічні зв'язки між регіонами, непродумані псевдоринкові реформи, котрі розвалювали виробництво, відсутність кредитів, інфляція, що становила 3000%, зміна керівних органів на всіх рівнях, падіння дисципліни, приховане безробіття — ось далеко не всі причини занепаду промислового виробництва в області.

Чернігівщина знаходилась на одному з останніх місць за рівнем заробітної плати і доходів працездатного населення. А

його купівельна спроможність була низькою і продовжувала падати. Область хронічно не мала грошової маси.

Нестабільною була і політична ситуація в області. Мітингів баталії заповнили життя чернігівців. Утворення інституту Представника Президента в області розпалило пристрасті між радами й адміністраціями. Цьому до деякої міри сприяло розпорядження Валентина Мельничука за номером один (він його підписав 24 березня 1992 р.), де йшлося про ліквідацію виконавчого обласної ради, його відділів та управлінь після створення державної адміністрації. До того ж Представник Президента (виконавча влада) розмістився у приміщенні колишньої обласної ради по вул. Леніна, 18.

Першими кроками Валентина Мельничука були візити до Міністерства фінансів. Тут він вирішив питання бюджету і фінансування, а далі, наче в калейдоскопі: розібрався з постачанням нафтопродуктів, зустрівся з представниками партій, Руху, депутатами місцевих рад, з керівниками підприємств і колгоспів. Державній адміністрації вдалося припинити безконтрольне вивезення шкіри, за яку Захід платив валютою. Вона йшла в обмін на мінеральні добрива. Встановився контроль за правильним порядком видачі ліцензій на вивезення товарів з області. Проведено інвентаризацію державного майна. Почалась робота по встановленню кордонів з Росією та Білоруссю. Керівники всіх рангів заговорили українською мовою, бо нею з ними спілкувався глава обласної держадміністрації Валентин Мельничук.⁹⁶

За два роки (1992—1994) вдалося уповільнити темпи економічного падіння. Цього Валентин Мельничук та його команда досягли завдяки створенню ресурсного фонду, який допоміг понад 70 підприємствам в одержанні сировини, матеріалів, готової продукції. За рахунок діяльності фонду Чернігівщина одержала лише за 1993 рік 2 тис. тонн нафтопродуктів. Почали надходити вовна, лінолеум, прокат чорних металів.

У травні 1992 року при держадміністрації утворився Комітет з економіки, який очолив Володимир Савченко — 44-річний віце-президент Української асоціації якості, дійсний член Академії економічних наук України. Голова облдержадміністрації надав Комітету повну свободу. Володимир Савченко та його співробітники розробили заходи по стабілізації економіки. Розпочалось виробництво обладнання, комплектуючих, засобів механізації для колгоспів і фермерських господарств. Набирала розвиток конверсія. Так, на Прилуцькому заводі «Пожмашина»

розроблено автоматичні лінії для фермерських господарств, а на Чернігівському радіоприладному заводі — медична апаратура, радіотехнічне обладнання, апаратура зв'язку. Ніжинський завод «Прогрес» розпочав випуск фотоапаратури і спорттоварів.

Аби місцева промисловість не самознищилась, Комітет з економіки облдержадміністрації розробив план відновлення обласних оптових ярмарків. Неабиякого значення набув документ «Про механізм формування і реалізації місцевого замовлення». Цією постановою облдержадміністрації налагоджувалась взаємодія між виробничниками і торгівлею. Так з'явилась можливість використання інноваційного фонду для створення нових технологій і виробів. У документі містилася розробка чіткої програми реорганізації галузей промисловості.

Через бартерні операції, залучення кредитів у 1992 р. було споруджено житла на 7% більше, ніж у 1991 році. За 1993 рік введено 5,2 тис. кв. м житла. Цьому посприяла постанова Кабінету Міністрів «Про розвиток житлово-будівельної кооперації».

Чернігівщина виконала Чорнобильську програму. У Сосниці збудовано терапевтичний корпус на 120 ліжок. Поліклініка відкрилась у Чернігівській районній лікарні. Діти села Нові Яриловичі Ріпкинського району отримали новозбудовану школу.

Коли Валентин Мельничук очолював Чернігівську облдержадміністрацію, формування ринкових структур і стосунків в області лише розпочинались. Валентин Васильович, хоча і віддавав перевагу державним, підтримував орендні, малі, комерційні і приватні підприємства. Бо добре, як ніхто інший, знав, що орендарі упродовж 1992—1993 рр. дали більше половини всієї промислової продукції. З комерційними і приватними підприємствами державна адміністрація в особі Мельничука шукала і знаходила розуміння й шляхи до рівноправної співпраці.

У 1992 р. в держадміністрації розроблено приватизаційну програму. Тоді ж надійшло 48 заяв на передачу майна в оренду. Відбувалась комерціалізація державної торгівлі, сфери послуг. Найкраще справи пішли у Прилуках і Ніжині. Приватизаційні зрушення відбувались і на селі: 355 фермерським господарствам відведено 9420 га землі. Однак і колгоспи не залишались без підтримки.

Все здійснювалось власними силами. З центру ніякої допомоги не було. Про ситуацію тих років В. Ф. Савченко в книзі

«Проблеми економіки Чернігівщини» писав так: «Про проблеми Донбасу знає весь світ, він хиріє «під барабанний бій, під звуки фанфар», а порівняно недалеко від нього тихенько і спокійно помирає з своїми проблемами «пустих» ґрунтів, картоплі і льону, розвалених підприємств військово-промислового комплексу і конверсії, чорнобильської біди Чернігівська область... Нікому до цього немає ніякого діла».

От і намагався Валентин Мельничук привернути увагу високої влади до критичності ситуації у Чернігівській області. Складність була в тому, що керівники високих рангів змінювались частіше, аніж можна було передбачити. За два роки президентського представництва Мельничука в Чернігівській області чотири міністри керували економікою нашої країни. «Ми були змушені «показувати зуби», — згадував Володимир Савченко, — доводити, що з нами треба рахуватися, не можна обдирати до кінця. Ми просили, щоб нам дали частину нафти (до 30%) від тієї, що добувається в області, для власних потреб, стабільний газовий бензин (газолін) виробництва Гнідинцівського заводу по стабілізації нафти, частину лісу з державного замовлення, а також продукції сільського господарства для проведення бартерних операцій».

Мельничуківці наслухались погроз, обіцянок, умовлянь, їх запрошували на урядові засідання. І от, нарешті, Міністерство економіки підтримало програму «Полісся». Вона передбачала економічний розвиток Чернігівської, Волинської, Житомирської, Київської та Рівненської поліських областей. Президент України та Кабінет Міністрів схвалили план економічного розвитку поліського регіону. Уряд мав виділити 50% всіх необхідних коштів. Решта надходила б від Чернігівщини та її партнерів по виконанню програми «Полісся». Для її здійснення Кабінет Міністрів створив Координаційну раду, заступником голови якої було призначено представника Чернігівської облдержадміністрації Володимира Савченка.

Мельничуківці спрацювали як треба: 40 тисяч тон нафти, що добувалися в області, залишалися чернігівцям, а також 30% газоліну за цінами удвічі нижчими за державні. Сорок відсотків нафти з нових родовищ також залишалися на Чернігівщині. Почав надходити ліс для місцевої промисловості. Продукція сільського господарства використовувалась на потреби області. На це облдержадміністрація одержала дозвіл з Києва,

У планах було створення в області підприємств з промислової переробки шкіряної сировини, льону, сільськогосподарської продукції (виготовлення м'ясних консервів). А на близьку перспективу — утворення вільного економічного району «Чернігів — Північ», надання Чернігівщині статусу прикордонної області, а це — митна політика, спільні дії при вирішенні різних проблем.

1994 рік за плановими розрахунками облдержадміністрації повинен був стати переломним етапом в подоланні кризового стану та призупиненні спаду промисловості. План затвердили у березні, а в липні 1994 р. країна обрала нового Президента. Ним став уродженець с. Чайкиного Новгород-Сіверського району Леонід Кучма.

Реорганізація охопила всі гілки влади. Чернігівська облдержадміністрація на чолі із Валентином Мельничуком перестала існувати. Через певний час Валентин Васильович обійняв посаду начальника управління у справах захисту прав споживачів.

У березні 1995 р. побачив світ перший номер історико-краєзнавчого журналу «Сіверянський літопис». Цей довгоочікуваний краєзнавцями часопис вийшов з друку за сприянням фонду В. В. Мельничука, який складався тоді з 50 млн. крб. Журнал існує три роки.

А тим часом пивкомбінатом «Десна» керував інший директор. Однак він невдовзі трагічно загинув у автокатастрофі. Робітники підприємства наполягали на поверненні В. В. Мельничука на посаду директора. Але, окрім нього, були ще кандидатури. Довготривалі нічні вибори закінчилися перемогою В. В. Мельничука.

Чернігівський пивкомбінат «Десна», керований колишнім Представником Президента, на виставках-фестивалях українського пива одержав десять золотих медаль. Особливо популярні сорти пива «Губернатор», «Президент», «Чернігівське оригінальне». Високу оцінку вони отримали на фестивалях у Мюнхені. До цих сортів чернігівського пива виявили зацікавлення бізнесмени з Канади, а разом із бельгійською фірмою «Інтер Брю» чернігівці зварили дослідну партію пива.

Переказують, що пиво «Губернатор» названо на честь Мельничука, як спомин про ті часи, коли він очолював місцеву виконавчу владу.⁹⁵

ШАПОВАЛ ПЕТРО ДМИТРОВИЧ

1994

Народився 1 березня 1948 року в с. Жовтневому Коропського району. У 1967 році закінчив Ніжинський технікум механізації сільського господарства. Працював помічником бригадира тракторної бригади в рідному селі. Того ж року призваний до лав Радянської Армії. Повернувся на Чернігівщину в 1969-ому. У своєму Жовтневому працював учителем середньої школи. З 1972-ого — на інженерних посадах у Городні. В 1970 році прийнятий у члени КПРС. З 1977-ого — голова Городнянського міськвиконкому. Вищу освіту здобув у Київському інституті народного господарства. За фахом — економіст. У 1981 році призначений на посаду заступника голови Городнянського райвиконкому.

Коли з ініціативи Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова розпочалася перебудова і партійні органи відчули гостру потребу в молодих ініціативних кадрах, Петра Шаповала в 1985 році призначили заступником завідуючого відділом Чернігівського обкому партії. Через рік Петро Дмитрович — уже перший секретар Щорського райкому партії. З 1990-ого обійняв посаду заступника голови Чернігівської обласної ради, першого заступника голови облвиконкому.⁹⁶

На той час першим секретарем Чернігівського обкому партії був Василь Лісовенко — ровесник Шаповала. На пленумі ЦК Компартії України в квітні 1991 року Лісовенка обрали членом Політбюро ЦК. А в Чернігівському обкомі партії відбулися вибори нового першого секретаря. Претендувало кілька чоловік. На альтернативній основі переміг 43-річний Петро Шаповал.

Петро Шаповал виступав активним прибічником економічних перетворень на Чернігівщині і економічного відродження регіону. Неухильно тримав під контролем ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Піклувався і ділом дбав про духовне відродження краю.

Перший секретар не приховував, що в партійному керівникові цінує насамперед такі якості, як почуття гумору і послідовність у діях, уміння цінувати час і передбачати події, мужність у визнанні власних помилок, уміння оточувати себе розумними соратниками і зневажати популізм, улесливе загравання з людьми. Закликав до цього колег, прагнучи бути таким і сам.

У вересні 1991 року припинив свою діяльність Чернігівський обком Компартії України. І з жовтня цього ж року Петро Дмитрович працює першим заступником начальника обласного управління сільського господарства. З квітня 1993-ого обіймає і посаду голови обласного комітету «Облагротехсервісу».

Літо 1994 року — час виборів голів місцевих рад. За кандидата на посаду голови Чернігівської обласної ради Петра Шаповала віддала голоси переважна більшість жителів Чернігівщини. У липні 1995 року він призначений і головою Чернігівської облдержадміністрації.

Що відбувалося тоді на чернігівській землі? У статті «Які ми на отчій землі» для журналу «Віче» (1996 — № 12) Петро Дмитрович писав: «Як була Чернігівщина нужденним сиринним додатком і слухняним постачальником робочих рук — і досі не вилизе з тих одежин. Стільки звідси всього перекачано, а взамін... Обділені увагою люди, так і полишені в зародковому стані перспективні галузі народного господарства, провінційно безнадійні, без належної сучасної інфраструктури райцентри, безлюдні, бездітні села. Додайте сюди чорнобильську біду... За останні десятиріччя сільське населення скоротилося в нас удвоє. В шести сотнях сіл не народжується жодної дитини. Даруйте за прямоту, але смертність з моторошною методичністю перевищує народжуваність. За останнє десятиріччя жоден з наших районів не мав природного приросту населення. Працездатних тут не набереш і половини. Майже все в полі, а на фермі особливо — на пенсіонерських натруджених руках. І спробуй затримати молодь, коли половина таких сіл без шкіл і медичних закладів, чверть — без будинків культури чи клубів».

Втратила Чернігівщина колишню славу картоплярського і льонарського краю. Збитковою галуззю стало тваринництво. Свого часу на Чернігівщині, як гриби після дощу, народжувалися промислові підприємства всесоюзного значення. З розпадом Радянського Союзу ці гіганти залишені без сотень постачальників, суміжників і споживачів. І досі такі підприємства не вийшли з паралічу. Особливо важко дається переорієнтація підприємствам колишньої «оборонки».

«Ще у виборчій своїй програмі, — зауважував Петро Шаповал у статті «Які ми на отчій землі», — я наголошував: причина багатьох наших негараздів полягала в тому, що в дискусіях, амбіціях і протистоянні розгубили ми, розтринькали багатющий і неоціненний кадровий потенціал — від організатора

виробництва до майстра своєї справи в цеху чи на фермі. Коли повернемо до реального діла розгублених і відсторонених, відшукаємо і навчимо нових, молодих і беручких — зрушимо з місця. У це вірив. Саме з цього починав. Сьогодні впевнено можна сказати: регіональна система кадрового забезпечення в області створена, діє і приносить віддачу».

Чернігівщина має найвищі у державі темпи сільської газифікації. Відроджуються призабуті технології насінництва в Седнівському науково-виробничому об'єднанні «Чернігівеліткартопля». Відпрацьовані в регіоні чіткі перспективи відродження і збереження льонарства.

У 1996 році кожне третє підприємство перевищило позаторішний рівень виробництва. Запрацювала електроенергетика, хімічна, нафтохімічна целюлозно-паперова та інші галузі промисловості. Здано в експлуатацію госпіталь для інвалідів Великої Вітчизняної війни, діагностичний центр, онкологічний диспансер у Чернігові, пологовий будинок у Ніжині, лікарні в Городні, Острі, Парафіївці Ічнянського району. Доботно відремонтований автотранспортний міст під Черніговом і споруджено новий залізничний в районі Новгорода-Сіверського. Додайте сюди «свіжі» новобудови: десятки кілометрів газомереж і доріг, газонаповнювальну станцію в Мені, автоміст через Десну під Сосницею...

Життєдайними виявилися обласні програми «Побут», «Самозабезпечення населення області основними продуктами харчування», «Розвиток виробництва товарів народного споживання», «Подолання наслідків чорнобильської катастрофи».

Як прибічник ринкових відносин, Петро Шаповал висловлює ряд важливих міркувань щодо реалізації соціально-економічної програми розвитку області в 1997 році:

— найважливіше завдання — формування, наповнення і захист внутрішнього ринку;

— у нових умовах виживуть лише ті підприємства, що працюють не на склад, а на споживача;

— економічне відродження неможливе без нарощування експорту, зокрема, високотехнологічних виробництв;

— за умови обмеженості власних обігових коштів і досить високих ставок кредитних ресурсів інноваційна діяльність — важливе джерело фінансування науково-технічних розробок;

— максимальне розміщення замовлень на підприємствах області задовольнить усі потреби бюджетної сфери в продукції легкої і деревообробної, паперово-целюлозної і місцевої промисловості, інших галузей;

— формування оптимальних умов для діяльності суб'єктів малого підприємництва — важливий напрямок економічних перетворень в області (структурна перебудова економіки, суттєве наповнення місцевих бюджетів, створення додаткових робочих місць, ефективне використання сировинних ресурсів тощо).⁹⁷

Петро Шаповал неодноразово піддавався критиці з боку опозиції. Як голова адміністрації і політик вважає це нормальним явищем. В обласній державній адміністрації сформовано політико-правову службу, яка активно налагоджує цивілізовані взаємини між владними структурами і партіями, а їх в області — дев'ять.

Петро Дмитрович — прихильник інформаційної насиченості. 23 газети, засновані радами, і 15 партійних, комерційних, рекламних видань доступні всім мешканцям області. Завдяки його особистому втручання, у час фінансової скрути не загинув і продовжує виходити журнал «Сіверянський літопис».

Петро Шаповал — керівник і громадянин — сповідує демократичні принципи в питаннях свободи світогляду та віросповідання. Кількість релігійних громад порівняно з 1991 роком зросла удвоє. На квітень 1997 року зареєстровано 435 громад 18 конфесій. З них 99 відсотків — християнські.

Болісно реформується в області гуманітарна сфера. Дефіцит бюджетних коштів не дозволяє повною мірою підтримати фінансово інтелектуально-духовний потенціал регіону. І все ж досі вкрай загострена ситуація з виплатою заробітної плати освітянам, лікарям, працівникам сфери культури поступово нормалізується. Попри всі економічні складнощі облдержадміністрація докладає всіх зусиль, щоб зберегти існуючу мережу закладів освіти, культури, охорони здоров'я.

Доверху повні турбот і клопотів дні голови Чернігівської обласної державної адміністрації Петра Шаповала — людини стриманої, енергійної, цілеспрямованої, котра з оптимізмом дивиться в завтра.

«Мене особисто, — підкреслює він, — завжди підтримує неситна віра: землю з такою гордою історією і славними традиціями, з такими невтомними і мудрими людьми, з таким високим економічним потенціалом неодмінно чекає гідне майбутнє. Заради цього ми прийшли. Заради цього трудимося».

Джерела і література:

Энциклопедический словарь (Под ред. И. Е. Андреевского; Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. Е. Ефрон (Спб.). — Спб.: Семеновская типо-литография, 1890.

Настольный энциклопедический словарь. — М., 1900.

Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний / Под ред. С. Южакова. — Спб.: Просвещение, 1900 —

Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — Спб., 1892. — 327 с.

Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ея истории. — К.: Фото-лито-тип. «С. В. Кульженко», 1911. — 207 с.: ил.

1. Истор. — стат. описание Черниг. епархии. — 1874. — Кн. 5. — С. 46; Тезисы историко-краеведческого семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.). — Чернигов, 1990. — С. 144.

2. Бойко М. К., Евстратов В. О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. — Чернігів, 1997. — Вип. I. — С. 60.

3. Очерк истории города Чернигова. 907—1907. — Чернигов, 1908. — С. 14.

4. Там само. — С. 22.

5. Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 170.

6. Коваленко О. З Богданової когорти // Вітчизна. — 1979. — № 1. — С. 168.

7. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. — К., 1990. — С. 39.

8. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверян. літопис. — 1997. — № 1—2. — С. 40.

9. Сіверянський літопис. — 1997. — № 1—2. — С. 32.

10. Рад. енцикл. історії України. — 1972. — Т. 3. — С. 156.

11. Володарі гетьманської булави: Істор. порт. — К., 1994. — С. 332, 333.

12. Гаєцький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: Вибір полковника // Сіверян. літопис. — 1997. — № 1—2. — С. 48.

13. М. В. Лисенко у спогадах сучасників. — К., 1958. — С. 298.

14. Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 344.

15. Чернігівська старовина: 36. наук. праць. — Чернігів, 1992. — С. 115.

16. Там само. — С. 114.

17. Там само. — С. 139.

18. Там само. — С. 114.

19. Шафонский А. Описание Черниговского наместничества. — Чернигов, 1851. — С. 288.

20. Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 129.

21. Сіверянський літопис. — 1997. — № 1—2. — С. 33.

22. Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 17.

23. Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 131.
24. Сіверянський літопис. — 1997. — № 1—2. — С. 33.
25. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. — Чернигов, 1885. — С. 85.
26. Там само. — С. 86.
27. Чернігівщина: Енцикл. довідн. — К., 1990. — С. 651.
28. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 457—458.
29. Струкевич О. «Не зброєю единою»: Істор. портр. П. О. Румянцева-Задунайського // Пам'ять століть. — 1997. — № 4. — С. 97.
30. Успенский Г. Собр. соч.: В 14-ти т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 484.
31. Тр. Черниг. губ. арх. комиссии. — 1910. — Вып. 9. — С. 40.
32. Успенский Г. Собр. соч.: В 14-ти т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 485—486.
33. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: Дослідж. і матеріали. — К., 1969. — С. 179—180.
34. Там саво. — С. 141.
35. Там само. — С. 176.
36. Там само. — С. 181.
37. Там само. — С. 182.
38. Там само. — С. 165—166.
39. Там само. — С. 170.
40. Русова С. Мої спомини. — К., 1996. — С. 44.
41. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. — К., 1969. — С. 224—225.
42. Русова С. Мої спомини. — К., 1996. — С. 46—47.
43. Тутолмин М. Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805—1905. — Чернигов, 1906. — С. 434.
44. Черниг. епарх. известия. — 1890. — № 7. — С. 132. (ч. неоф.).
45. Черниг. епарх. известия. — 1890. — № 7. — С. 133.
46. Там само. — С. 135.
47. Там само. — 1890. — № 11. — С. 225—229.
48. Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М., 1978. — С. 198.
49. Там само. — С. 213.
50. Тутолмин М. Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805—1905. — Чернигов, 1906. — С. 435.
51. Там само. — С. 443.
52. Студьонова Л., Ковалець Я. Заклинання сліду. — Городня, 1995. — С. 61.
53. Черниг. епарх. известия. — 1895. — № 2. — С. 45—48. — (ч. неоф.). — № 3. — С. 87—90. — (ч. неоф.).
54. Искра. — 1902. — 1 нояб. — (Болгарське перевид. 1970 р.).
55. Дроздов И. Г. Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой революции. — М.-Л., 1925. — С. 13.
56. Там само. — С. 110.
57. Фирсов А. И. Город Чернигов и его святыни // Истор. вестн. — 1903. — Нояб. — С. 615—632.
58. Милюков П. Н. Воспоминания. — М., 1990. — Т. 2. — С. 82—83.
59. Черниг. епарх. известия. — 1911. — № 20. — С. 547—552. — (ч. неоф.).

60. Революция на Украине по мемуарам белых. — К., 1990. — С. 73.
61. Там само. — С. 77.
62. Там само. — С. 84.
63. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. — К., 1980. — С. 87—88.
64. Там само. — С. 94.
65. Студьонова Л. Жнива скорботи // Черніг. відом. — 1993. — 21 трав.
66. Розстальний В. Робота «трійок» на Чернігівщині // Сіверян. літопис. — 1996. — № 6. — С. 81.
67. Федоров А. Ф. Подпольный обком действует. — К., 1986. — С. 26—27.
68. Сіверян. літопис. — 1996. — № 6. — С. 84—85.
69. Там само.
70. Там само.
71. Там само. — С. 80.
72. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. — К., 1980. — С. 167.
73. Там само.
74. Там само. — С. 168.
75. Там само. — С. 170.
76. Кузнецов М. Піднесення економіки Полісся — важливе народногосподарське значення // Десн. правда. — 1947. — 21 груд.
77. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. — К., 1980. — С. 231.
78. Там само.
79. Там само. — С. 240.
80. Там само. — С. 259.
81. Там само. — С. 274, 279., 283.
82. Там само. — С. 313.
83. Там само.
84. Десн. правда. — 1984. — 8 січ.
85. Десн. правда. — 1986. — 5 груд.
86. Десн. правда. — 1984. — 13 берез.
87. Десн. правда. — 1988. — 17 груд.
88. Новое время. — 1990. — № 9. — С. 45.
89. Товариш. — 1993. — № 49. — С. 5.
90. Рад. Україна. — 1990. — 26 квіт.
91. Десн. правда. — 1990. — 25 листоп.
92. Сел. жизнь. — 1991. — 15 мая.
93. Десн. правда. — 1992. — 27 берез.
94. Там само.
95. Голос України. — 1997. — 10 лип. — С. 15.
96. Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 6. — С. 142.
97. Десн. правда. — 1997. — 12 квіт.

З М І С Т

Від автора	3
Чернігівські князі	4
Чернігівські полковники	23
Чернігівські воєводи	49
Чернігівське намісництво. Намісники	55
Малоросійська губернія, Губернатор	61
Чернігівська губернія. Губернатори	63
Чернігівська обласна організація Компартії України. Перші секретарі обкому	111
Чернігівська обласна держадміністрація	135
Джерела і література	145

Науково-популярне видання

Студьонова Людмила Валентинівна

Чернігівські князі, полковники, губернатори

Мова українська

Редактор О. В. Ткаченко

Технічний редактор А. В. Сокол

Коректори: Л. І. Данчук, Н. О. Романенко

Здано до набору 16.02.98. Підписано до друку 20.03.98. Формат 60х84 1/16.
Папір газетний. Гарнітура літературна. Друк високий. Ум. друк. арк. 8,6.
Обл. вид. арк. 8,9. Тираж 1500 пр. Зам. № 2039.

Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”,
250000, Чернігів, пр-т Жовтневої революції, 62.

Віддруковано на поліграфічній базі
редакційно-видавничого комплексу “Деснянська правда”
250000, Чернігів, пр-т Жовтневої революції, 62.

Людмила Студьонова народилася в м. Іркутську, навчалася в Московському інституті культури. Працює в Чернігівській обласній бібліотеці ім. В. Г. Короленка зав. відділом краєзнавчої літератури та бібліографії. Свої статті з історії та культури Чернігівщини публікувала на сторінках місцевої преси та журналах "Соціалістична культура", "Советская библиография", "Сіверянський літопис". Брала участь у складанні томів "Історія міст і сіл Чернігівської області", "Історія міст і сіл Сумської області". Автор статей для книги-меморіалу "Вінок безсмертя" (К., 1988) та енциклопедичного довідника "Чернігівщина" (К., 1990). У травні 1995 р. вийшла перша книга Л. Студьонової "Заклинання сліду" (співавтор Я. Ковалець). У 1996 р. побачило світ інше видання - "Чернігівки у житті славетних". "Чернігівські князі, полковники, губернатори" - третя книга автора.